

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!



HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMI - NƏZƏRİ, PUBLİSİTİK JURNAL



№ 2

2016

QƏHRƏMANLIQ ZİRVƏSİNƏ UCALANLAR



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin 2016-cı il 19 aprel tarixli sərəncamı ilə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırığını yerinə yetirərək göstərdikləri şəxsi igidliyə görə polkovnik-leytenant Mirzəyev Murad Telman oğluna və mayor İmanov Samid Gülağa oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilib.

Mayın 16-da Müdafiə naziri, general-polkovnik Zakir Həsənov ölümlərindən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmiş bu hərbi qulluqçuların ailə üzvlərinə şəhidlərin "Qızıl Ulduz" medallarını təqdim edib.



AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİTİK JURNAL

№ 2 (140) MART-APREL 2016-cı il.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGİYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV, E.ORUCOV, Z.HÜSEYNOV, İ.MAZANOV,
M.HƏMİDOV, Ə.ƏFƏNDİYEV, H.PİRİYEV, R.ƏLİYEV, M.EMİNOV

MÜNDƏRİCAT

▼ HƏRBİ TƏHSİL

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin təşkili tarixindən H.Piriyev	3
Xüsusi təyinatlı tədris müəssisələrində diskussiya üsulu ilə təlimin aparılması S.Sədiyev, G.Həmidova	10

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Şəxsi həyatın qorunması üçün yeraltı qurğular R.Əliyev, İ.Məhərrəmov, İ.Hacıyev	14
Motoatıcı bölüyün müdafiəyə keçməsi N.Əliyev	25
Hücum döyüşündə artilleriyanın atəşləri ilə işiq təminatının xüsusiyyətləri Y.Kərimov, S.İsayev	41
Manqa komandirinin döyüş əmri M.Bəkdəmirov	48

▼ HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Rusiya Federasiyasının Silahlı Qüvvələrində taktiki qrupların döyüşlərdə tətbiqi qaydalarının və prinsiplərinin təhlili S.Babayev	55
---	----

▼ RABİTƏ VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI

Qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri
A.Həsənov, M.Hüseynov, R.Manafov 62

▼ HƏRBİ TOPOQRAFIYA

Qoşunlarda istifadə olunan GPS cihazına zonalara uyğun
parametrlərin daxil edilməsi
Y.Nəsibov 71

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

“PANSİR-S1” – təyinatı, tərkibi, əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri
və iş prinsipləri
İ.Əliyev 76

▼ MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

Məhkəmə təbabətində zəhərlənmələr
F.Məmmədov 85

▼ HƏRBİ JURNALİSTİKA

Müharibə jurnalistikasında obyektivliyin qorunması və psixoloji təsir
məsələləri
A.Abbasbəyli, Q.Ramazanov 94

▼ HÜQUQ GÜŞƏSİ

Hərbi qulluqçuların maddi məsuliyyəti
S.Səfərov 103

▼ MƏDƏNİ-ASUDƏ İŞ

Lənkəran Qarnizonu Zabitlər Evi
F.Nuriyev 109

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı “Hərbi bilik” jurnalına istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.



AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİNİN TƏŞKİLİ TARİXİNDƏN

General-leytenant Heydər PİRİYEV –

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının rəisi, dosent

Açar sözlər: milli hərbi kadrlar, hərbi məktəb, hərbi təhsil, müstəqillik.

Ключевые слова: национальные военные кадры, военная школа, военное образование, независимость.

Keywords: national military personal, military school, military education, independency.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra milli hərbi kadrların hazırlanması hökumət tərəfindən izlənən strateji əhəmiyyətli məsələlərdən biri idi. Çünki milli hərbi kadr potensialına malik olmadan ölkənin müstəqilliyinin və suverenliyinin qarantı olacaq Cümhuriyyət ordusunun təşkili də mümkün deyildi. Qonşu xalqlarla müqayisədə azərbaycanlı hərbi kadrların hazırlanması çar Rusiyası hakimiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Rusiyanın çöküşü ərəfəsində bu ölkənin ordusunda erməni və gürcü zabıtləri kifayət qədər çox olduğu halda, azərbaycanlı zabıtlər xeyli az idi və ona görə də Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycanda müstəqil milli ordunun formalaşdırılması ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı.

Milli hərbi kadrlara olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən dərhal sonra Gəncədən Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş türk zabıtlərinin rəhbərliyi altında Milli Hərbiyyə məktəbi açıldı. Rusdilli sənədlərdə bu məktəb “Школа подпрапоршиков” adlanırdı. “Подпрапоршик” kiçik komandir heyətinə verilən zabıteqədərki rütbə idi. Hərbi qulluqçu bu vəzifədə özünü doğrultduğu halda ona ilkin zabıtrütbəsi olan praporşik (kiçik leytenant) rütbəsi verilə bilərdi.

Tarixi ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Gəncədəki Milli Hərbiyyə məktəbinin əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ərəfəsində Müsəlman korpusunun komandiri *general-leytenant Əlağa Şıxlinski* tərəfindən qoyulmuşdu. [1] Məktəbdə hətta könüllülərin qəbuluna da başlanmışdı. Lakin tarixi şəraitin mürəkkəbliyi üzündən bu məktəbi Azərbaycan Xalq



HƏRBİ TƏHSİL

Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra açmaq mümkün oldu və onun rəisi vəzifəsinə də türk albayı (polkovnik) *Atif bəy* təyin edildi.

Bu məktəbin ilk buraxılışı 1918-ci il oktyabr ayının sonlarında oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hal kimi qarşılanan bu tarixi hadisədə Azərbaycanın hökumət üzvləri, Azərbaycan korpusunun komandiri general-leytenant *Əlağa Şıxlinski*, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı *Nuru paşanın* Azərbaycanda qonaq olan atası *Hacı Əhməd paşa* da iştirak etdilər. [2]

Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin bərpasından sonra bu məktəbin statusu məsələsi iki dəfə qaldırıldı. 1918-ci il dekabr ayının 1-də hərbi nazirin verdiyi əmrə əsasən bu məktəb Gəncə Praporşiklər məktəbi adlandırıldı. Bununla həm tədris proqramı dəyişdirildi, həm də məktəbi bitirənlərə ilkin zabit rütbəsi olan praporşik (kiçik leytenant) rütbəsi verilməyə başlandı. 1919-cu ilin oktyabrında isə Praporşiklər məktəbi Hərbiyyə məktəbinə çevrildi. [3] Bu statusda məktəbi bitirənlərə isə artıq leytenant rütbəsi verilməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra da Hərbiyyə məktəbi öz fəaliyyətini davam etdirdi. Amma bu məktəbin fəaliyyətinin məzmununda, ideya-siyasi istiqamətində ciddi dəyişiklik edildi. Yeni şəraitdə məktəbdə bolşevik ideyalarına sədaqətli olan hərbi kadrlar yetişdirilməli idi. Formal beynəlmiləçiliyi təbliğ edən yeni rejim bu məktəbdə oxuyanların milli tərkibinə də yenidən baxdı və azərbaycanlıların sayı xeyli azaldıldı.

Azərbaycan ərazisində sovet işğalına qarşı baş qaldıran üsyanlar, xüsusən 1920-ci ilin may ayında baş vermiş Gəncə üsyanının yatırılmasından sonra milli zabitlər kütləvi şəkildə terrora və qətlə məruz qaldılar. Nəticədə Azərbaycandakı hərbi hissələrdə zabit kadrları da xeyli azaldıldı. Bu hərbi hissələrin dirçəldilməsi və onların sovet hakimiyyətinin xidmətinə səfərbər edilməsi üçün zabit kadrlarına ehtiyac var idi. Doğrudur, bu hissələrə çoxlu sayda qeyri-azərbaycanlı zabit kadrları yerləşdirilmişdi. Lakin bu zabitlər daha çox komandir vəzifələrinə təyin edilmişdilər. Şəxsi heyətin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olacaq orta səviyyəli komandir kadrları isə çatışmırdı. Xüsusilə əksəriyyətini rus dilini bilməyən azərbaycanlılar təşkil edən sırayı heyətlə işləmək üçün azərbaycanlı zabit kadrlarına ehtiyac var idi. Hərbiyyə məktəbi də sovet dövründə öz fəaliyyətini davam etdirməklə bu ehtiyacı aradan qaldırmalı idi.

Ona görə məktəbin rəhbərliyində də bir neçə dəfə dəyişiklik edildi, tədris fənlərinin ideoloji istiqamətləri dəyişdirildi. Tədrisin gedişində bolşevizm sədaqətli olan insanların yetişdirilməsi meyarı peşəkarlığı üstələdi. Hətta məktəbin adı da dəyişdirildi və bu məktəb Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbi adlandırılmağa başlandı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbində milli ruhu tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmadı. Çünki bir tərəfdən bolşevizmin antimilli siyasətini gizlətmək mümkün de-



yildi, digər tərəfdən isə bolşevizm ideyalarının mahiyyətinə getdikcə daha dərinə varan Azərbaycanın hökumət nümayəndələrinin bu və ya digər dərəcədə hərbi məktəbin fəaliyyətinə də təsir göstərmək imkanı var idi. Bütün bunlar isə Mərkəzi qətiyyəən qane etmirdi. Mərkəzi o da qane etmirdi ki, Azərbaycanda yerləşən hərbi məktəb daha çox azərbaycanlı hərbi təhsil almağa cəlb edər, bununla hərbi hissələrin tərkibindəki azərbaycanlı zabıtların sayı arta bilərdi. Ona görə XI Ordunun komandanlığı daha radikal qərar qəbul etdi və Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəb təhsili dayandırdı. Bəhanə də bu oldu ki, bu məktəb Tiflisdəki Piyada məktəbi ilə birləşdirilir. [4] Məktəbdə təhsil alan kursantlar da Tiflisə köçürüldü. Güman edilirdi ki, hərbi məktəbin uzaqda olması azərbaycanlılar arasında hərbi təhsilə marağı azalda bilər. Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi Tiflis Piyada məktəbinə birləşdirilməmişdən əvvəl hazırda Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti ilə üz bəüz olan 132 N-li məktəbin binasında yerləşirdi. Burada təhsil dayandırılanda məktəbin bazası toxunulmamış qaldı. Sonra ora aşağı statuslu digər bir hərbi məktəb köçürüldü. Bununla əslində, əsası hələ 1918-ci ildə qoyulmuş hərbi məktəbdə təhsil qırılmadı və bu təhsil başqa statusda davam etdirildi. Həmin məktəb II dərəcəli Birinci Azərbaycan Hərbi Məktəbi adlanırdı.

II dərəcəli Azərbaycan hərbi məktəbinin açılması haqqında Azərbaycanın Xalq Komissarları Şurası 1921-ci il oktyabr ayının 7-də qərar qəbul etmişdi. [5] Bu məktəb hərbi təmayüllü orta məktəb statusunda idi. Fəhlə və kəndliləri özünün daha etibarlı dayacağı hesab edən sovet hakimiyyəti ordunu da bu təbəqələrdən çıxmış hərbcilərlə komplektləşdirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirdi. Fəhlə və kəndlilərin uşaqları arasında savada malik olanlar isə çox az idi. Ona görə də sovet hakimiyyət dairələri belə niyyətdə idilər ki, daha etibarlı dayaq hesab etdikləri fəhlə və kəndlilərin uşaqlarını toplayıb əvvəlcə xüsusi orta məktəbdə savadlandırınlar, sonra da bu uşaqlar arasından hərbi məktəblər üçün namizədlər seçsinlər. Məktəbin əsasnaməsində də deyilirdi ki, kasıb fəhlələrin və kəndlilərin uşaqlarının qayğısına qalınması və tərbiyələndirilməsi, habelə savadlı və siyasi əqidəli komandirlərin hazırlanması üçün II dərəcəli hərbi məktəb açılır və ona II dərəcəli Birinci Azərbaycan Hərbi Məktəbi adı verilir. İmkanlı şəxslərin, Cümhuriyyət ordusunda və hökumət idarələrində xidmət etmiş şəxslərin övladları sovet rejiminə etibarsız elementlər kimi bu məktəbə qəbul edilmirdilər. Bu məktəbin açılmasına hazırlıq işləri bir müddət davam etdi və onun açılışı 1921-ci il dekabr ayının 15-də baş tutdu. Məktəb Tolstoy və Qoqol küçələrinin kəsişməsindəki məktəb binasında yerləşmişdi. Məktəbin rəisi vəzifəsinə *Hacıbəylinski* təyin edildi. İlk olaraq məktəbdə dörd sinif fəaliyyət göstərməli idi. Onlardan ikisi hazırlıq sinfi, ikisi isə əsas sinif olmalı idi. [6]

Məktəbin hazırlıq sinfinə 8-9 yaşlarında savadsız uşaqlar birbaşa qəbul



HƏRBİ TƏHSİL

edilirdilər. Əsas siniflərə isə 9-10 yaşlarında ilkin savada malik olan uşaqlar qəbul edilməli idilər.

Sonradan bu məktəbin adı bir neçə dəfə dəyişdirildi – 1921-ci ilin sonlarında Birinci Qırmızı Kadet korpusu adı aldı; 1922-ci ilin sonunda Birinci Azərbaycan Proletar Hərbi məktəbinə çevrildi; 1924-cü ilin oktyabrında ona Zaqafqaziya Hərbi Hazırlıq məktəbi adı verildi; 1926-cı ildən isə həmin məktəb *Serqo Orconikidzenin* adını daşıyırdı. Bu statusda da məktəb 1928-ci ildə Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin bazasına köçürüldü. [7] Bununla bir daha qeyd edilməlidir ki, 1918-ci ildən əsası qoyulmuş hərbi məktəb başqa statusda öz fəaliyyətini yenidən davam etdirdi.

Çox tezliklə sovet hakimiyyətinin təşkilatlarına məlum oldu ki, Azərbaycan Birləşmiş Məktəbinin əvvəlki statusda fəaliyyətinin dayandırılması heç də düzgün deyilmiş. Çünki Azərbaycan ərazisində milli diviziya və hərbi hissələr mövcudluğunu saxlamaqda idi və onların azərbaycanlı zabit kadrlarla təmin edilməsinə ehtiyac var idi. Əks təqdirdə milli hissələrdə xidmətə cəlb edilən azərbaycanlı çağırışçılar arasında təlim-tərbiyənin təşkil edilməsi çətinlik yaradacaqdı. Azərbaycanlı zabit kadrlara olan ehtiyacı isə Tiflisdəki Piyada məktəbi ödəmək imkanında deyildi. Ona görə də qərara alındı ki, Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbinin bazasında yerləşmiş Zaqafqaziya Hərbi Hazırlıq məktəbi zabit kadrları hazırlayan normal hərbi məktəbə çevrilsin. Nəticədə 1930-cu ildə adı çəkilən məktəbin bazasında *S.Orconikidze* adına Bakı Piyada Məktəbi açıldı. Bu məktəbdə təhsil müddəti üç il planlaşdırılmışdı və məzunlar leytenant rütbəsi almalı idilər. Bakı Piyada məktəbinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı onun üçün ayrıca bir şəhərcik də tikildi. Həmin şəhərcik “Salyan kazarmaları”nda yerləşirdi və sonradan bu şəhərcik Bakı Ali Ümumquşun Komandirləri Məktəbinin bazasına çevrildi (hazırda bu şəhərcikdə Müdafiə Nazirliyinin Təlim və Tədris Mərkəzi yerləşir). İndi bu şəhərcik kifayət qədər genişləndirilmişdir. Amma buradakı korpuslar məhz keçən əsrin 30-cu illərində tikilmişdir. Həmin şəhərcik hazır olandan sonra Bakı İcra Hakimiyyəti ilə üzbəüz binada yerləşən tədris bazası bütünlüklə Salyan kazarmalarına köçürüldü. Yəni əsası 1918-ci ildə qoyulmuş məktəblə Salyan kazarmalarında yaradılmış yeni baza arasında bir bağlılıq təmin edildi.

1937-ci ildə adı çəkilən məktəbin statusu bir qədər də təkmilləşdirildi və ona *S.Orconikidze* adına Bakı Hərbi Piyada Məktəbi adı verildi. [8]

Mövcud tarixi ədəbiyyatda Bakı Hərbi Piyada Məktəbinin fəaliyyətinin uğurları haqqında çoxlu faktlar vardır. Geniş tədris və yataqxana binaları, təciz olunmuş siniflər, yüksək hazırlıqlı müəllim heyəti, nəzəri və praktiki biliklərin üzvi şəkildə birləşdirilməsi tədrisdə böyük uğurlar əldə edilməsinə imkan verirdi. Məktəb qısa zaman ərzində İttifaq miqyasında tanınmış hərbi məktəblərdən birinə çevrildi. Məhz buna görə də sonrakı illərdə bu məktəbin



ştatı daha da genişləndirildi. Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ərəfəsində Bakı Hərbi Piyada Məktəbi əvvəlcə iki taborlu ştata keçdi. Qısa müddətdən sonra isə üç taborlu və sonra da dörd taborlu ştatın tətbiqinə başlandı. Bu ştatla məktəb öz fəaliyyətini 1942-ci ilə kimi davam etdirdi.

1942-ci ildə Qafqaz istiqamətində mürəkkəb hərbi-siyasi şərait yarandığı üçün Bakı Hərbi Piyada Məktəbinin şəxsi heyətinin də cəbhəyə göndərilməsi qərara alındı. Məktəbin kursant heyətinin bazasında 164-cü atıcı briqadası yarandı və məktəb rəisi də bu briqadanın komandiri təyin edildi. Zabit və müəllim heyətinin bir hissəsi briqada ilə birlikdə cəbhəyə yollandı. Bununla əlaqədar olaraq məktəbin fəaliyyəti bir müddət dayandırılmalı oldu. Ancaq məktəbin bütün rəhbərliyi, daimi heyəti bütünlüklə cəbhəyə yollanmamışdı. Bakı Hərbi Piyada Məktəbinin ilk buraxılışının məzunu olmuş polkovnik *İsmayıl Vəliyev* xatırlayırdı ki, məktəb rəisinin müavini polkovnik *Molçanov*, müəllimlərdən podpolkovnik *Liçmanov*, məktəbin komendantı, xidmət personalı və digərləri üç korpusdan, poliçon və atış meydanlarından ibarət olan maddi-texniki bazanın qorunmasına məsuliyyət daşıyırdılar. Çünki məktəbin fəaliyyəti müvəqqəti dayandırılmışdı və əlverişli şəraitin yaranması ilə onun fəaliyyətinin davam etdirilməsi planlaşdırılırdı. Amma məktəbdə tədrisin dayandırılması ilə bağlı fasilə heç də uzun sürmədi.

Bakı Hərbi Piyada Məktəbinin kursantlarından ibarət 164-cü briqadanın komplektləşdirilməsi 1942-ci ilin sentyabrında başa çatdı. Həmin ilin oktyabrında isə Şimali Qafqazda hərbi şəraitin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar Qroznı Hərbi Piyada Məktəbinin kursantları təhsilini davam etdirmək üçün Bakı Hərbi Piyada Məktəbinə gətirildilər. Bu kursantlar Bakıda cəmi bir ay yarım təhsil aldılar və 1942-ci ilin dekabrında ixtisar edilmiş proqram üzrə təhsili başa vurub qoşun sıralarına daxil oldular. [9]

Bununla Salyan kazarmalarında yerləşmiş olan hərbi məktəb yenidən fəaliyyətini davam etdirdi və onun bazasında sonradan Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbi yaradıldı. Sovet dövründə İttifaqın ən tanınmış hərbi məktəblərindən olan Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin yaradılması tarixi kimi sovet tarixi ədəbiyyatında Qroznıdakı Hərbi Piyada Məktəbinin yaradıldığı il, yəni 1939-cu il götürülürdü. Bu fakt tarixi həqiqəti əks etdirmir. Əslində, Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin (indiki *Heydər Əliyev* adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin) yaranma tarixinin Azərbaycandan kənara çıxarılmasının səbəbi anlaşılandır. Çünki sovet ideoloqları bu məktəbin əsasının qoyulmasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlanmasına razı olmazdılar. Sovet ideologiyasına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəhlə və kəndlilərin sinfi düşməni olan burjua və mülkədar nümayəndələri tərəfindən yaradılmışdı və bu dövlət sovet ideologiyası tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmirdi.



HƏRBİ TƏHSİL

Bununla belə, Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin yaranma tarixinin Qroznı məktəbinə bağlanması da məntiqlə anlaşılan deyil. Çünki Qroznıdakı məktəbin maddi-texniki bazası heç də Bakıya köçürülməmişdi. Bakıya bu məktəbin kursant heyətinin kiçik bir dəstəsi gətirilmişdi. Həmin məktəbin də kursant heyətinin əsası cəbhəyə göndərilmişdi. Məktəbin heç müəllim heyəti də kifayət qədər deyildi. Qroznıdakı məktəbin azsaylı kursant heyəti Bakıya gətirildikdən sonra bura kənardan müəyyən qədər müəllim heyəti toplandı. [10]

Polkovnik *İsmayıl Vəliyevin* xatirələrinə görə, hətta Qroznıdan gətirilən kursant heyəti də tədrisin başlanması üçün yetərli deyildi. Bu kursant heyəti Bakıda əlavə heyətlə komplektləşdirildi və sonra onlar üçün ay yarımliq kurs təşkil edildi. Ay yarımından sonra Qroznıdan gəlmiş kursantlar Bakını tərk etdilər. Sonrakı kurslar isə yenidən Bakıda komplektləşdirilməyə başlandı. Yəni Qroznı kursantlarının Bakıya gətirilməsindən cəmi ay yarım sonra burada Qroznı məktəbindən yalnız bir neçə müəllim qalmışdı. Ona görə də Bakı Hərbi piyada məktəbinin yaranma tarixinin Qroznı məktəbi ilə bağlanması heç bir əsası yoxdur. Hətta Qroznıdan olan kursantlar Bakıda təhsil alarkən bu məktəb heç də Qroznı məktəbi adlandırılmırdı və ona görə 1918-ci ildə əsası qoyulmuş və sonrakı illərdə müxtəlif statusda və müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmiş hərbi məktəbin yaranma tarixinin cəmi üç illik tarixi olan Qroznı məktəbinin yaranma tarixinə bağlamaq tarixi obyektivlikdən uzaqdır.

Ona görə də Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin yaranma tarixinə yenidən baxılması tarixi həqiqətin bərpası baxımından doğru olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. Баку, изд. “Азербайджан”, 1998, с. 28
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Nurlar, 2013, s. 377
3. Süleymanov M. Azərbaycanca ilk milli hərbiyyə məktəbi. 1918. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2000, s.56, 85
4. Кавказская Краснознаменная. Москва, 1969, с.119
5. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.13
6. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.13
7. Süleymanov M. Azərbaycanın hərbi tarixi. Sovet dövrü, I cild. Tehran, 2011, s.480
8. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.13-18
9. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.20, 21, 26
10. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.30, 54, 56
11. Бакинское Высшее Общевоинское. Баку, 1985, с.52, 56



**РЕЗЮМЕ
ОБ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ
ВЫСШЕЙ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ АЗЕРБАЙДЖАНА
Г.ПИРИЕВ**

В статье описывается история создания Азербайджанской Высшей Военной Школы имени Гейдара Алиева. По данному вопросу в исторической литературе имеются различные мнения. Некоторые авторы связывают историю создания Азербайджанской Высшей Военной Школы с историей Грозненской военной школы пехоты. В статье вносится ясность по этому вопросу и несостоятельности этих доводов.

**SUMMARY
ABOUT HISTORY OF ORGANIZATION OF AZERBAIJAN
MILITARY SCHOOL
H.PIRIYEV**

In this article has been investigated history of organization of Azerbaijan Military School. There are different information about organization of this school. Some author tries to bound the history of organization of this school with the history of organization of Military Infantry School of Grozny. It has been given clear information about this issue

XARİCİ ORDULARDA

NORTROP QRUMMAN ŞİRKƏTİNİN X-47B PUA-sı

14 may 2013-cü ildə X-47B PUA-sı tarixdə birinci dəfə Virciniya ştatının şərqində, Atlantik okeanının sahillərində üzməkdə olan ABŞ HDQ aviadaşıyıcısı “Core Buş”un göyərtəsindən havaya qalxdı. X-47B-nin uçuşu Qrinvix vaxtı ilə 15:18-də baş tutdu. PUA aviadaşıyıcının göyərtəsindən təyyarələrin havalanması üçün nəzərdə tutulmuş katapult vasitəsilə havaya qaldırıldı. Uçuş zamanı PUA-nı gəmidə olan operator idarə edirdi. O da yadda qalan faktdır ki, uçuşun müəyyən qismi operatorun müdaxiləsi olmadan həyata keçirildi. Sınaq uçuşları zamanı X-47B bir neçə təcrübi eniş və gəmi avadanlıqları ilə uzlaşma həyata keçirdikdən sonra Çesapik boğazı üzərindən uçaraq Merilend ştatında yerləşən Pataksent-Piver hərbi aviabazasında yerə qondu.



XÜSUSİ TƏYİNATLI TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DİSKUSSIYA ÜSULU İLƏ TƏLİMİN APARILMASI

**Sədi SƏDİYEV – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Günay HƏMİDOVA**

Açar sözlər: interaktiv, aktiv, diskussiya, müəllim, tələbə, üsul.

Ключевые слова: интерактив, актив, дискуссия, преподаватель, студент, метод.

Keywords: interactive, active, discussion, teacher, student, method.

e-mail: gunay.hamidova@inbox.ru

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması daha çox fəaliyyətin təşkili ilə şərtlənir. Təhsil sahəsində qazanılan nailiyyətlərin ümumiləşdirilib təhlil edilməsi, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununun öyrənilməsi təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu, gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin xüsusi təyinatlı müəssisələrindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tətbiq edilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Son illərdə xüsusi təyinatlı müəssisələrimizdə bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan xüsusi təyinatlı təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Fəal və interaktiv metodlar bir-biri ilə sıx bağlıdır, amma eyni deyildir. Metod olaraq interaktivlik – təlim prosesində müəllim və şagird arasında ünsiyyətdən, mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana



na çıxan yanaşmanı izah və dialoqu özündə ehtiva edir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. İnteraktiv metodlar təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, bacarıq və xüsusi keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, təzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. [7. 253]

Fəal təlim metodları anlayışı Azərbaycanda XX əsrin 80-ci illərində işlənilməyə başlanmışdır. “Fəal” sözü, bəlli olduğu kimi, daha işlək, daha üstün hərəkətdə, təsirdə olan mənasını verir. Fəal təlim metodlarının interaktiv təlim metodları ilə yaxınlığı mahiyyətindən doğur, lakin seçim təsirinə görə birbirindən fərqlənir. Ənənəvi olaraq işlənən söz metodları, əyani, praktik metodlar bu gün də fəal metodlar sırasına daxildir. Rollu oyunlar, müxtəlif xarakterli didaktik çalışmalar, esse, test tapşırıqlarının icrası, diskussiya, müzakirə və s. fəal metodlardır. [7. 254] Təlimin fəal metodları öyrənənlərin məlumatlandırılmasını, idrak müstəqilliyini, fikir fəallığını, yaradıcılığını artırır. [7. 255]

Araşdırılması və tətbiqi zəruri olan fəal təlim üsullarından biri də “diskussiya”dır. Fəal təlimin “diskussiya” üsulu təlim-tədris prosesində müəllimin özünün fəallığı ilə şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb olunması, şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman onlara elementar bacarıqların aşılması, müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı, hərəkətli, süjetli, musiqili didaktik rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması, müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi, müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyəti, özünü qiymətləndirmək, əməkdaşlıq etməyi, başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı, öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etməyi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməyi, birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi və qərar çıxarmağı öyrədir. [1] Müəllim fəal təlim metodunun diskussiya üsulu ilə tədrisi təşkil edərkən idraki problem situasiyasının yaradılmasını, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılmasını və şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin təşkil olunmasını planlaşdırmalıdır. Diskussiya üsulunun mahiyyəti təlimin şagirdlərin yaddaşında təkə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsində deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadi-



HƏRBİ TƏHSİL

sələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər. [2.7] Diskussiya prosesində şagirdin mövqeyi – *kəşf edən, tədqiqatçı* mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdlər təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçısı olaraq, bu prosesdə tədqiqatçı kimi çıxış edirlər və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər. Müəllimin mövqeyi – *bələdçi, aparıcı* mövqeyidir. O, problemləli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir.

Diskussiya üsulunun özünəməxsus xüsusiyyətləri tədris sualının həll olunması zamanı subyekt-obyekt deyil, subyekt-subyekt, şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, tənqiddən müstəqilliyi və sərbəstliyi, iştirakçıların bütün dərslər zamanı fəallığı, dərslərin əvvəlində problemləli situasiyanın yaradılması və dərslər prosesinin problemləli həllinə yönəldilməsi, düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi, təlimin tədqiqat üsulu vasitəsilə keçirilməsi, dərslərin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması, əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyəti kimi dəyərləndirmək olar.

Diskussiya mühiti elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etsin. Bu təlim prosesində sinif (auditoriya) qrup və cütlər formasında problemləli həlli yollarına dair axtarışa çıxarılır, qruplar əldə olunmuş nəticələri işçi vərəqlərində qeyd edir, sonra onun təqdimatını həyata keçirirlər. Təqdimatlar bitdikdən sonra bu tədqiqat nəticələri arasında rabitə yaradılır, məlumatlar sistemləşdirilir və ümumi bir şəkildə təsnif olunur. Bundan sonra həmin yekunlarla tədqiqatın başlanğıcında şagirdlərin (auditoriyanın) irəli sürdüyü ilkin fərziyyələrlə müqayisələr aparılır. Şagirdlər (öyrənənlər) hansıların üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu müşahidə edir və ümumi nəticəyə gəlirlər.

NƏTİCƏ

Şagirdlərə diskussiya aparmağı öyrətmək üçün onlarda dinləmək və növbə ilə danışmaq bacarığı, başqa baxışlara hörmətlə yanaşmaq vərdişlərini formalaşdırmaq lazımdır. Diskussiyanın açıq olması üçün sinifdə inam və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaranması vacibdir.

Diskussiyanın aparılması üçün aşağıdakı qaydalara riayət etmək məqsədəuyğun olardı:

- eyni vaxtda yalnız bir nəfər danışa bilər;
- danışanı axıra qədər dinləmək;
- qeydlər etmək, danışanın sözünü kəsməmək, söz demək istədikdə əl qaldırmaq və s.;



- tənqid zamanı danışanı deyil, fikri tənqid etmək;
- deyilən hər bir fikir arqumentə cəlb olunmalıdır;
- rəqlamenti nəzərə almaq;
- səmimi mühitdə diskussiyanı aparmaq;
- kimsə danışanda gülməmək (danışan zarafat etmirsə) ;
- bir neçə iştirakçı fəal olduğu halda digərləri passiv iştirak edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr. Bakı, 2001
2. Mərdanov M., Mehrabov A., Qardaşov T. Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi. Azərbaycan məktəbi, №1, 2002
3. Mehrabov A. Təhsilin demokratikləşməsi: problemlər, vəzifələr. Təhsil, mədəniyyət və incəsənət, №4, 2001
4. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. “Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması” mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı, 2000.
5. Sadıqov İ. Mahmudzadə R., İsayeva N., İnformatika, ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2010
6. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. “Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması” mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı, 2001
7. Həsənov A., Ağayev Ə., Pedaqogika. “Nasir”, 2007

РЕЗЮМЕ

ПОДГОТОВКА ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ДИСКУССИЙ В СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ С.САДИЕВ, Г. ГАМИДОВА

Статья обсуждения метода активных методов подготовки были исследованы на применении специальных военно-учебных заведений и предложений.

SUMMARY

TRAINING BY METHOD OF DISCUSSION IN MILITARY SCHOOLS S.SADIYEV, G. HAMIDOVA

The article is dedicated to appliance of method of discussion in military teaching environment. In here, the topicality of the subjects, features of active and interactives forms of teachins as well as the ways and mean to conduct “discussion” method are learnt.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ŞƏXSİ HEYƏTİN QORUNMASI ÜÇÜN YERALTI QURĞULAR

Polkovnik Rahim ƏLİYEV,
Polkovnik-leytenant İlkin MƏHƏRRƏMOV,
Polkovnik-leytenant İntiqam HACIYEV



Əliyev Rahim Əhməd oğlu 1967-ci il oktyabr ayının 18-də Lənkəran şəhərində anadan olub. C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi (1985), Kamenetsk-Podolsk Ali Hərbi Mühəndis Komandanlıq məktəbini (1989), Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasını (2000) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət edib. Müxtəlif mükafatlarla, o cümlədən 2009-cu ildə “İgidliyə görə” medalı ilə təltif edilmişdir.

Hal-hazırda Ordu Korpusunun mühəndis xidməti rəisi vəzifəsində xidmət edir.



Məhərrəmov İlkin Teymur oğlu 1974-cü il may ayının 28-də Quba rayonunda anadan olub. C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi (1991), Türkiyə Quru Qoşunları Məktəbini (1996), Çin Xalq Respublikasının Quru Qoşunları Akademiyasını (2003) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən hərbi hissənin mühəndis xidməti rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Döyüş və maddi-texniki təminat kafedrasının mühəndis təminatı silsiləsinin dosenti vəzifəsində xidmət edir.



Hacıyev İntiqam Abdulla oğlu 1974-cü il mart ayının 10-da Ağdaş rayonunda anadan olub. Bakı Ali Hərbi Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1995), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2006) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən Ordu Korpusunun mühəndis xidməti rəisi və əlahiddə hərbi hissə komandiri vəzifələrində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Maddi-texniki təminat kafedrasının mühəndis təminatı silsiləsinin baş müəllimi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: istehkam qurğuları, yeraltı qurğular, qoşunların həyatda qala bilməsi, dəmir-beton qurğular, dalğalı polad qurğular.

Ключевые слова: фортификационные сооружения, подземные сооружения, выживание войск, железно-бетонные сооружения, сооружения из волнистой стали.

Keywords: fortification constructions, underground constructions, surviving of troops, reinforced concrete constructions, wavy steel constructions.



D.M.Karbişev demişdir: “*Taktika və istehkam qurğuları arasında heç bir sərhəd yoxdur. Bu və ya digər istehkam qurğularının formaları ümumilikdə mübarizə fəndləri ilə, yəni taktika ilə şərtlənir*”. [1]

Döyüşün məqsədi qalib gəlməkdir. Bu zaman nailiyyət əldə etmək üçün qoşunlarımız təşəbbüsü özündə saxlamalı, tərtibi dərinlikdə həyata keçirməli, tapşırıq və fəaliyyətlərin ahəngini pozmamalı və çevik olmalıdır. Belə olarsa, düşmənin dərinlikdən manevr edib öz hücum əməliyyatlarını dəstəkləməyə, güc formalaşdıraraq müdafiə və əks-hücumə keçməyə imkan yaranmaz.

Gələcək müharibələrdə hadisələrin daha sürətlə cərəyan edəcəyini, yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə hazırlanmış silah və silah sistemlərinin məhvediciliyinin yeni məcraya yönəlməsi faktını nəzərə alsaq bizim qüvvələrimizin daha effektiv şəkildə qorunması ehtiyacı yaranacaqdır. Bu səbəbdən həm hücumda, həm də müdafiədə düşmənin müşahidə etmək qabiliyyəti, atəş gücü, zərbə imkanı haqqında kifayət qədər məlumatla malik olmaq lazımdır. Diqqətli planlama və əzmlə çalışma döyüş sahəsində qoşunların həyatda qalabilmə imkanlarını artıracaqdır.

Döyüş fəaliyyətləri aparılan sahədə qoşunların həyatda qalma qabiliyyətinin artırılması anlayışı şəxsi heyəti, silahları, texnikanı və əmlakı qorumaqla yanaşı, düşməni aldatma tədbirlərinin bütün elementlərini əhatə edir.

Döyüşdə uğur əldə etmək üçün dayanıqlı müdafiə qurmalı, fəaliyyətləri sürətlə həyata keçirməli, gizləmə (maskalanma) və aldatma tədbirləri tətbiq etməli, şəxsi heyət, silah, texnika və əmlaklar üçün qoruyucu qurğuların və atəş mövqələrinin inşa edilməsi də daxil olmaqla həyatda qalabilmə fəndlərinin tətbiqi zəruridir. Qoşunların həyatda qala bilməsi baxımından istehkam qurğularının həlledici əhəmiyyəti hər b tarixində tam sübut edilmişdir. Müasir dövrün döyüş və qoruyucu təyinatlı istehkam qurğuları müharibə meydanında üstünlüyün təmini demək deyil. Bunu düşmən silahlarının təsirinin azaldılması kimi qəbul etmək lazımdır. İstehkam qurğularının qoruyucu xüsusiyyətləri öz silah və silah sistemlərini daha təsirli tətbiq etmək üçün mövqedəki hərbi qulluqçuda özünə inam yaradır, əlverişli mövqə qazandırır. [2]

İstehkam qurğularını iki əsas kateqoriyaya bölmək məqsədəuyğundur:

1. **Döyüş mövqələri** – düşməne qarşı görərək və ya görməyərək atəş üçün silahların tətbiqinə imkan verən istehkam qurğuları.

2. **Qoruyucu mövqələr** – düşmənlə döyüşmək üçün nəzərdə tutulmayan, yalnız şəxsi heyəti, silah, texnika və əmlakı düşmən hücumlarından (atəş zərbələrindən), həmçinin iqlim şərtlərindən qorumaq üçün nəzərdə tutulan qurğular. [2]

İstehkam qurğularının qurulmasında nəzərə alınan prinsiplər isə bunlardır:

1. **Silahların effektiv tətbiq edilməsinin təmin olunması.** Döyüş mövqeyinin hazırlanmasının əsas məqsədi şəxsi heyət və təchizatın (silah, texnika və



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

əmlakın) maksimum qorunmasını, silahın effektiv şəkildə tətbiq edilməsini təmin etmək olmalıdır.

2. **Qoruyucu xarakter.** Burada məna ondan ibarətdir ki, mövqelər ehtimal olunan təhlükələrin qarşısını almaq üçün hazırlanır. Əsas məqsəd isə görərək və görməyərək açılan atəşlərin təsirindən qorunmaqdır.

3. **Bəsitlik və iqtisadi səmərəlilik.** Mövqelər əsasən bəsit və möhkəm olmalı, onun hazırlanması mümkün qədər az qazıntı işi tələb etməli və imkanlarla qurulmalıdır.

4. **Yaradıcılıq.** Mövcud olan vasitələrin ən təsirli şəkildə tətbiq edilməsi yüksək yaradıcı münasibətə əsaslanmalıdır. Döyüş sahəsində, yaşayış məntəqələrində, sənaye müəssisələrində ələ keçirilmiş hər növdən olan müvafiq vasitələr istehkam qurğularının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

5. **Mərhələli təkmilləşdirmə.** Mövqelər elastikliyi, təhlükəsizliyi və dərinlikdə müdafiəni təmin etmək məqsədilə mərhələli təkmilləşdirilməlidir.

6. **Gizləmə (maskalanma).** Gizləmə (maskalanma) tədbirlərinə istehkam qurğularının hazırlanmasının bütün müddəti ərzində tam riayət olunmalıdır. [2]

Qoruyucu xarakterli istehkam qurğularının hazırlanması zamanı üç növdə sipərlərdən istifadə edilir:

a. **Ön sipərlər** – kiçik çaplı silahlardan görərək atılan atəşlərdən qorunmanı təmin edir. Böyük ağaclar, qayalar, kötöklər və qaya parçaları da düşmən tərəfindən aşkar olunmanı çətinləşdirdiyi üçün bu minvalla tərcih edilə bilər. Təbii ön sipərlər kifayət qədər qorunmanı təmin etmədikdə qurğuların qazılması zamanı çıxarılan torpaq da bu sipərin hazırlanması üçün istifadə edilir. Kiçik çaplı silahlardan düşmənin görərək açdığı atəşlərdən tam qorunmanı təmin etməsi üçün ön sipərlərin qalınlığı ən azı 90 sm olmalıdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ön sipər qoruması olmayan mövqelərdə kiçik çaplı silahların təsirindən yaranan itkilərin sayı ön sipəri olan mövqelərə nisbətdə iki dəfə çox olur.

b. **Üst örtü** – görməyərək atəş açan silahların qəlpə təsirlərindən qorunmanı təmin edir. Bu tip örtülər olan istehkam qurğuları üstü açıq qurğulara nisbətdə düşmənin görməyərək atışlarına qarşı 10 dəfə çox qorunmanı təmin edir.

c. **Yan və arxa (geri) sipərlər** – döyüş səngərlərinin qorunmasını tamamlayır. Bu sipərlər şəxsi heyəti mövqenin yanına və ya arxasına düşən mərmilərin qəlpə təsirlərindən, eləcə də arxadakı dost bölmələrin atəşlərinin təsirlərindən qoruyur. İdeal olaraq bu növ sipərlər üçün təbii örtülərdən istifadə edilir. Təbii örtülər olmadıqda və vəziyyət əlverişli olduğu hallarda torpaq sipərlər hazırlanır.

Şəxsi heyətin qorunması, qərargah fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsi, elə-



cə də dincəlmək üçün nəzərdə tutulan müxtəlif istehkam qurğuları vardır. Hətta tibb məntəqəsi təşkil etmək məqsədilə düzəldilən bu qurğular önəmliyi, düşmən silahlarının imkanları, təyin olunduğu bölmənin böyüklüyü, əldəki güc və vasitələr, iqlim şərtləri, iqtisadi imkanlar və digər faktorlar nəzərə alınmaqla müxtəlif növlərdə və ölçülərdə hazırlanır.

Məsələn, Rusiyanın Kronştadt qalasının istehkamlarına aid olan “**Konstantin**” fortunun inşasına 19-cu əsrin əvvəllərində – 1808-ci ildə başlanmış, 1953-cü ilə qədər modernləşdirmə fəaliyyətləri davam etmişdir. Yalnız nüvə silahının üstün zərərvermə effektivliyi ortaya çıxdıqdan sonra, 1955-ci ildən etibarən həmin fort silahsızlaşdırılmışdır. [3] Bu da istehkam qurğularının bir döyüşdəki həlledici rolunun sübutundan əlavə, ərazinin düzgün qiymətləndirilməsi ilə, uğurlu yerlərdə seçilmiş və zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilən bəzi istehkamların, hətta tarixi əhəmiyyətli ola biləcəyini təsdiq edir.

Müasir dövrdə silahların tətbiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş döyüş mövqeləri qədər qoruyucu mövqelər də böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Xüsusən uzunmüddətli müdafiənin aparılması zamanı şəxsi heyətin, texnikanın və əmlakların qorunması üçün qurğuların hazırlanması və gizlədilməsi (maskalanması) uzunmüddətli müdafiə döyüşlərinin fasiləsiz aparılması üçün şərait yaradır. Belə ki, bu növdən olan qurğular şəxsi heyətin, silah, texnika və əmlakların düşmən atəşləri, əlverişsiz iqlim şərtləri nəticəsində sıradan çıxmasının qarşısını alır, eyni zamanda şəxsi heyətdə yüksək mənəvi-psixoloji əhvalruhiyyənin saxlanmasını təmin edir. Bu növ qurğulara idarəetmə məntəqələri, tibb məntəqələri, maddi vəsaitlər üçün səhra anbarları, müxtəlif təyinatlı blindaj, sığınacaq və daldalanacaqları aid etmək olar.

İDARƏETMƏ MƏNTƏQƏLƏRİNİN İSTEHKAM QURĞULARI

İdarəetmə məntəqələrinin hazırlanması zamanı müşahidə aparmaq, qərarqahların və komandirlərin fəaliyyətlərini təmin etmək, habelə idarəetmə və rabitə maşınları, səyyar elektrik stansiyaları, nəqliyyat vasitələri üçün daldalanacaqlar əldə etmək, şəxsi heyəti qorumaq, eləcə də mühafizə və müdafiə üçün qurğular qurulur.

Əsas komandir heyətinin və qərargahın məsul şəxslərinin işinin təmin olunması üçün çala və yeraltı tipli bağlı qurğular hazırlanır. Bu zaman, bir qayda olaraq, sənaye istehsalı olan konstruksiyalardan istifadə edilir.

Döyüş fəaliyyətlərinin gedişində əsas komandir heyətinin və qərargahın məsul şəxslərinin döyüş işinin və onların mühafizəsinin təmin edilməsində əsas vasitə – dəfələrlə istifadə üçün nəzərdə tutulan yığılıb-sökülən istehkam qurğuları hesab edilir. Bunlara karkaslı-parça, dalğalı polad, prokat-polad və yapışqanlı faner konstruksiyalı qurğular aid edilir.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Kifayət qədər vaxt olduqda idarəetmə məntəqələrinin qurğuları yerli materiallardan istifadə etməklə qurula bilər. [5]

Belə qurğulardan bəzilərinin nümunələri bunlardır:

1. LKTS tipli yüngül karkaslı-parça qurğu oturmuş vəziyyətdə altı nəfərlik və ya iki nəfər uzanıqlı, iki nəfər oturaq vəziyyətdə olmaqla dörd nəfərlik heyətin qorunması üçün təyin olunmuşdur. (şəkil 1)



ŞƏKİL 1. LKTS YÜNGÜL KARKASLI-PARÇA QURĞU [6]

Ölçüləri:

- uzunluğu 445 sm;
- eni (hündürlüyü) 240 sm;
- giriş lyukunun çapı 70 sm.

Daşınma vəziyyətində ölçüləri:

- uzunluğu 100 sm;
- eni 95 sm;
- hündürlüyü 45 sm.

2. SKT tipli karkaslı-parça qurğu idarəetmə məntəqələrinin və tibb məntəqələrinin qurulması üçün təyin edilmişdir. (şəkil 2)

Ölçüləri:

- uzunluğu 1233 sm;
- eni 374 sm;
- hündürlüyü 238 sm;
- girişin ölçüləri 70x130 sm;
- tamburların sayı 2 ədəd;
- qurğunun EAL-sız ümumi çəkisi 2177 kq.

3. KVS-U dalğalı polad dəstindən qurğu. (şəkil 3)



ŞƏKİL 2. SKT KARKASLI-PARÇA QURĞU [6]

Ölçüləri:

- uzunluğu 550 sm;
- eni 196 sm;
- hündürlüyü 196 sm;
- qurğunun ümumi çəkisi 1332 kq.

4. Tezçıxarılan qurğu “Paket”. (şəkil 4)

Ölçüləri:

- uzunluğu 500 sm;



ŞƏKİL 3. KVS-U DALĞALI POLAD DƏSTİNDƏN QURĞU [6]



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI



ŞƏKİL 4. TEZÇIXARILAN QURĞU “PAKET” [6]

- eni 185 sm;
- hündürlüyü 185 sm;
- qurğunun ümumi çəkisi 2000 kq.

Göstərilmiş materialların müxtəlif versiyaları xaricində istehkam qurğularının konstruksiyaları betondan, dəmir-betondan, ağac materialından və digər materialların qarşılıqlı tətbiq edilməsindən yaradıla bilər.

Dəmir-beton borudan (şəkil 5) və arakəsmə calaqlarından ibarət olan 20 nəfər tutumlu blindajı nəzərdən keçirək. Qurğu əsas otaqdan və 2,5 metrlik örtülmüş tranşey hissədən düzəldilən girişdən ibarətdir. Əsas hissəsi çapı 160 sm-dən az olmayan dəmir-beton borudan düzəldilir. Qurğunun girişi BD-50 tipli qapı bloku ilə bağlanır. Onun əsas otağı 5,22 metr uzunluqda nəzərdə tutulur.

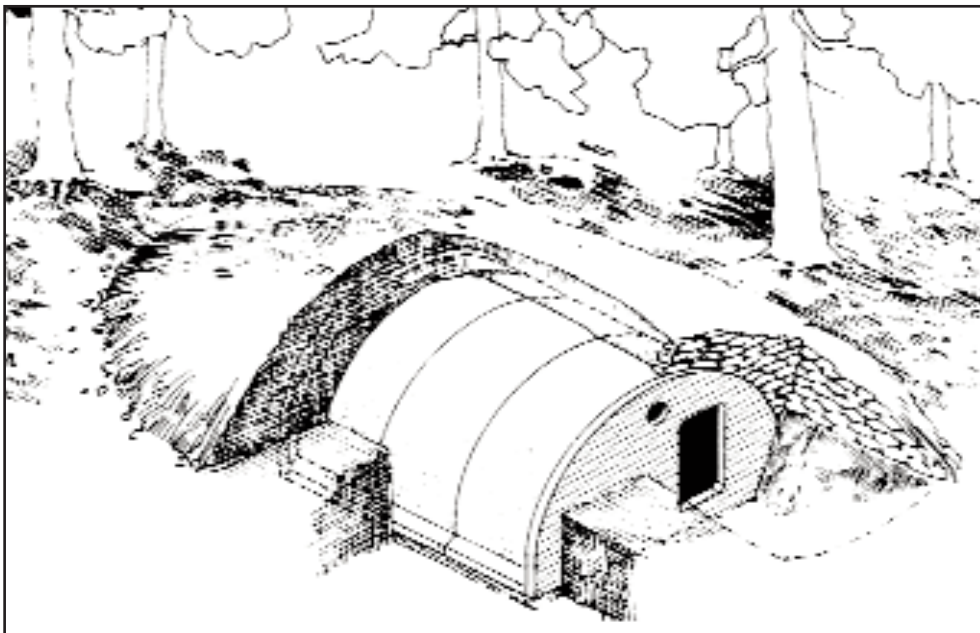
Qurğunun daxilində ehtiyaca görə əlaltda olan vasitələrdən yatacaq yerləri, soba, oturacaqlar, masa və taburetlər hazırlana bilər. Sobanın baca çıxışı beton qırılmaqla açılan deşikdən keçirilir, qalan boşluqlar hava gəlməməsi üçün əlaltda olan vasitələrlə doldurularaq tutulur. [5]

Beton kəmərdən sığınacaq (şəkil 6) 120 sm enindəki hissələrin istifadə edilməsi ilə tələb olunan uzunluqda inşa edilə bilən bir qurğudur. Kəmər hissələri, ön və arxa divarlar helikopterlər və ya avtomobil texnikaları ilə nəql edilə bilər. Qurğunun əsas hissələri istehkamçı bölmələr tərəfindən düzəldilir. Əsas hissələrinin qurulması, qazıntı və qaldırma (kran) işlərinin hesaba alınmaması ilə, istehkam bölmələrinin işinə ehtiyac yoxdur. Qurğunun üstü ən azı 120 sm qalınlığında torpaq qatı ilə örtülür. 152 mm və daha aşağı çaplı artilleriya mərmilərinin təsirinə qarşı dayanıqlıdır. Qurğunun göstəriciləri: içəridən eni 366 sm, mərkəzi hündürlüyü 259 sm; bir ədəd kəmər hissəsinin çəkisi 1950 kq; arxa və ön divarların çəkisi (ayrılıqda) 3585 kq.

Dairəvi və yarım dairəvi profilli yeraltı qurğuların içərisindəki masa, yatacaq yerləri və taburetlər əsasən əlaltda olan vasitələrdən yerində hazırlanır. (şəkil 7)



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI



ŞƏKİL 6. BETON KƏMƏRLƏRDƏN QURĞU [2]

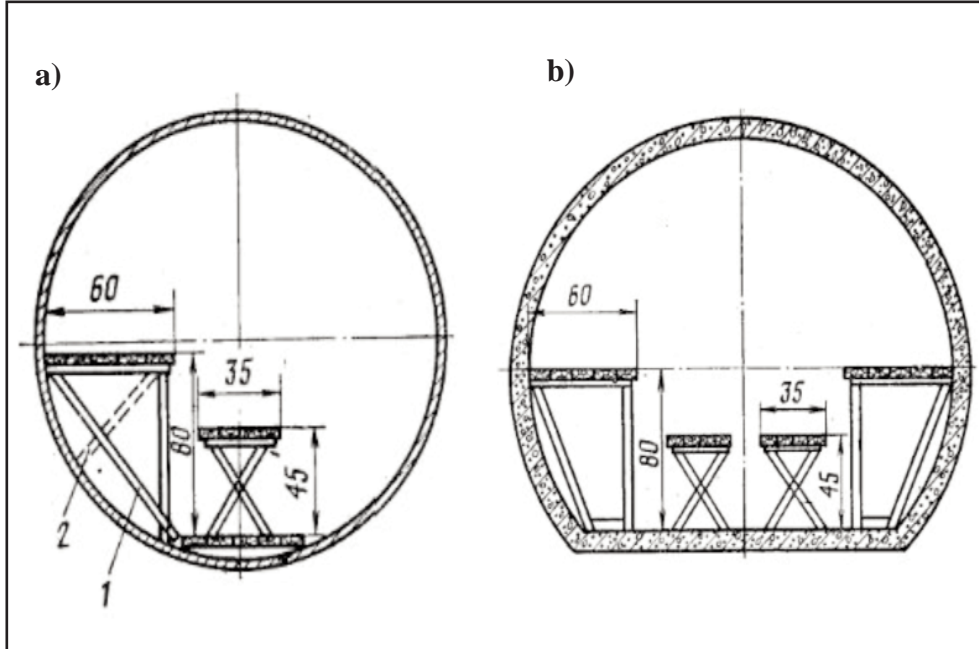
dirilmiş xətləri meydana gəlmişdir. Bu cür nəhəng miqyaslı müdafiə komplekslərinin hazırlanması böyük maliyyə və insan resursları, xeyli vaxt itkisi, ərazilərin səmərəliyinin itirilməsi hesabına başa gəlmişdir. Bunun müqabilində isə bu müdafiə xətləri müəyyən səbəblərdən arzu olunan effekti verməmişdir. [4]

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrün Çin sədləri də adlandırılacaq bu xətlər əslində gözlənilən nəticələri verməmişdir. Bunun başlıca səbəblərdən biri də Kronştadt qalası kimi diqqət yetirilməsi vacib olan “açar məkan”ları deyil təhlükə gözlənilən bütün istiqamətləri əhatə etməsi olmuşdur. Həmin qurğular keyfiyyət və effektivlikləri aşağı olmaqla yanaşı, komandanlara və komandirlərə xəritə üzərində əlavə bir əminlik və ya arxayınlıq hissi verən faktorlara çevrilmişlər.

Tarixi təcrübələr istehkam qurğularının taktiki səviyyədə tutmuş maneələr sistemi və taktiki niyyətlə birgə bir ahəng içərisində bütün səviyyələrdə ən ciddi tədbirlərdən biri kimi qəbul edilməsi zərurətini doğurur.

Silahların effektiv tətbiq edilməsi, qoruyucu xassələr, bəsitlik, iqtisadi səmərəlilik, yaradıcılıq, pilləli təkmilləşdirmə və gizləmə (maskalanma) prinsiplərinin istehkam qurğularının qurulmasının planlanması və bilavasitə qurulması zamanı əsas götürülməsi, ümumilikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə uğurla çatılmasına şərait yaradır.

İstehkam qurğularının hazırlanmasında müasir materialların istifadəsi iqtisadi



ŞƏKİL 7. DAİRƏVİ PROFİLLİ QURĞULARIN DAXİLİNDƏ TAXTA MATERIALINDAN HAZIRLANAN MASA VƏ TABURETLƏRİN YERLƏŞDİRİLMƏSİ: [5]

a – dairəvi dəmir, dəmir-beton qurğularda; b – dəmir-beton qurğularda.

1 – dalğalı poladdan olan qurğularda masanın bərkidilməsi, 2 – taxta fanerlərdən olan qurğularda masanın bərkidilməsi.

sadi səmərə və möhkəmlik arasında seçim etmə ehtiyacını yaradır. Bu səbəbdən də, vaxt az olduqda və ya xüsusi möhkəmlik tələb olunan hallarda daha bahalı qurğuların qurulması yolverilən olduğu halda, kütləvi qurğuların qurulması üçün daha ucuz, daha sadə qurğuların qurulması əsas alınmalıdır. Məhz bu qurğular bütün tələblərə və ya daha yüksək göstəricilərə uyğun gəlməlidir.

Göstəricilərin yüksəldilməsi elmi nəzəriyyəyə və praktiki sınaqlara əsaslanan materialların, onların optimal qalınlıqlarının (yükötürmə qabiliyyətlərinin), partlayışların və mərmə zərbələrinin yaratdığı dinamik yüklərə qarşı dayanıqlığının, istilik dəyişikliklərinə, rütubətə qarşı həssaslığının və s. müəyyən edilməsindən sonra tətbiq edilməsi ilə əldə olunur.

Bütün bu mülahizə və faktları nəzərə alaraq, şəxsi heyətin qorunması və işləməsi üçün **kapsul** tipli və yarımfabrikat istehkam qurğularının hazırlanmasında yeni inşaat materiallarının da tətbiqinin nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ƏDƏBİYYAT

1. В.И. Левыкин “Фортификация: прошлое и современность”. Военное издательство. Москва - 1988
2. ККТ 5-103 Muharebe sahasında beka (Sahra tahkimatı) Kara kuvvetleri basımevi ve basılı evrak depo müdürlüğü. Ankara-1990
3. Л.И. Амирханов, В.Ф. Ткаченко “Форт Константин 150 лет эволюции”. Российский Государственный Архив ВМФ, Издательство Остров - 2007
4. В.А. Рунов “Все укрепрайоны и оборонительные линии Второй Мировой” Яуза : Эксмо, Москва-2014
5. А.А. Ермолаев “Войсковые фортификационные сооружения” Военное издательство. Москва- 1962
6. <http://ukrfort.io.ua> internet resursu

РЕЗЮМЕ

ПОДЗЕМНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ДЛЯ ЗАЩИТЫ ЛИЧНОГО СОСТАВА Р.АЛИЕВ, И.МАГЕРРАМОВ, И.ГАДЖИЕВ

В статье рассматриваются историческая роль фортификационных сооружений, современные сооружения для защиты личного состава войск, методы и принципы возведения фортификационных сооружений и возможные направления их развития.

SUMMARY

UNDERGROUND CONSTRUCTIONS FOR PROTECTION OF MANPOWER R. ALIYEV, I. MAHARRAMOV, I. HACIYEV

In the article, it has been explained historic importance of fortification constructions, modern constructions for protection of army manpower, methods and principles of raising of fortification constructions and their possible development directions.



MOTOATICI BÖLÜYÜN MÜDAFIƏYƏ KEÇMƏSİ

Polkovnik Nizami ƏLİYEV



Əliyev Nizami İsmayıl oğlu 1964-cü il fevral ayının 12-də Xanlar şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1987), Türkiyə Cumhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Akademiyasını (1999), Ukrayna Milli Müdafiə Akademiyasını (2002) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət edib. Əfqanıstan və Qarabağ müharibəsi veteranıdır.

Hal-hazırda Müdafiə Nazirliyinin Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin Hərbi Təhsil İdarəsində şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

BİRTƏRƏFLİ TAKTİKİ TƏLİM

Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində motoaticı bölüyün müdafiəyə keçməsi mövzusunda müzakirə apararkən proses xüsusi bir hal kimi nəzərdən keçirilməlidir. Çünki bu, döyüşün ən mürəkkəb və çətin növüdür, belə döyüş komandirlərdən sadəcə yüksək peşəkarlıq deyil, əlavə olaraq ortaya çıxan mürəkkəb taktiki şəraitdə soyuqqanlılıq və iradə göstərməyi, özünü itirməmək bacarığını sərgiləməyi tələb edir.

TAKTİKİ TƏLİM

Mövzu: Motoaticı bölüyün düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiəyə keçməsi. Müdafiə döyüşünün aparılması, hücumə keçmə.

Təlim rəhbəri: Tabor komandiri.

Təlimin məqsədi:

- düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiəyə keçmə zamanı bölük komandirinin müdafiənin təşkili, müdafiə döyüşünün aparılması və hücumə keçmə üzrə bölmələrin və atəşin idarə olunması bacarıqlarını artırmaq;
- taqım və manqa komandirlərinə düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində atəş sisteminin təşkili, dayaq məntəqələrinin mühəndis-texniki cəhətdən qurulması, müdafiə döyüşünün aparılması və hücumə keçmə zamanı bölmələrin və atəşin idarə edilməsi üzrə təcrübə qazandırmaq;
- bölüyün “həyəcan” signalı üzrə təmrinlərini icra etmək;
- düşmən atəşinin təsiri altında mövqe seçilməsi və hazırlanmasında şəxsi heyətin vərdişlərini təkmilləşdirmək;
- düşmən ön xəttə həmlə edərkən, müdafiəyə soxulduqda və bölük hücu-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ma keçərkən hərbi qulluqçuların hərəkətlərinin uzlaşmasına nail olmaq;

– müdafiə döyüşü zamanı şəxsi heyətdə mərdlik, cəsarət və dəyanətlik kimi xüsusiyyətləri gücləndirmək.

Təlimin birinci mərhələsi: Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiənin təşkili. Vaxt – 9 saat (08.00-17.00).

Dərsin sualları:

- “həyəcan” signalı zamanı bölüyün fəaliyyəti və təlim rayonuna çıxışı;
- əlverişli həddin ələ keçirilməsi, müdafiə qərarının qəbulu və döyüş tapşırıqlarının verilməsi;
- dayaq məntəqəsinin mühəndis-texniki cəhətdən qurulması, müşahidəçilərin və növbətçi atəş vasitələrinin xidmətinin təşkili.

Təlimin ikinci mərhələsi: Gecə və gündüz müdafiə döyüşünün aparılması. Vaxt – 19 saat (17.00-12.00).

Dərsin sualları:

- düşmənin kəşfiyyatının məhv edilməsi və gecə şəraitində onun ön bölmələri ilə döyüş aparılması.
- düşmənin həmləsinin ön xətt qarşısında dəf edilməsi, bölük dayaq məntəqəsinin əldə saxlanması uğrunda döyüş, müdafiəyə soxulmuş düşmənin dəf edilməsi.

Təlimin üçüncü mərhələsi: Hücuma keçmə. Vaxt – 6 saat (12.00-18.00).

Dərsin sualları:

- hücum qərarının qəbul edilməsi və tapşırıqların qoyulması;
 - qarşılıqlı əlaqənin təşkili;
 - həmlə, hücum zamanı bölmələrlə və atəşlə manevr, hücumun inkişafı.
- Təlimin yekunu – 1 saat. Yerləşmə məntəqəsinə qayıtma – 2 saat. Təlimin ümumi davamiyyəti – 37 saat (08.00-21.00).

Onu demək lazımdır ki, əvvəlcədən təlimin mövzusu, məqsədi və onun suallarına uyğun olaraq taktiki şərait yaradılmalıdır.

Belə bir vəziyyət təxmin edilir: Düşmənin 7-ci motopiyada briqadasının döyüşlərdə itkilərə məruz qalan və geri çəkilən bölmələri “Saray” – yüksəklik “201,3” həddi üzrə möhkəmlənərək, ehtiyat qüvvələrinin gəlib çıxmasını təmin edir. Keçən gecə dərinlikdən gələn motopiyada briqadanın öncü bölmələri ilə döyüş aparır, “N” şəhərindən əsas qüvvələr ilə hücuma keçir. Onun bölmələri 2-ci motoatıcı taborun müdafiə xəttinə soxulur, lakin briqadanın II eşelonunun əks-həmləsi ilə ilkin mövqelərə qayıtmağa məcbur edilir və burada müdafiədən hücuma keçən 2-ci motoatıcı briqadanın bölmələri ilə döyüş aparırlar.

1-ci motoatıcı tabor hücumu inkişaf etdirərək saat 14.00-da “Söyüdlük” – “Ferma” həddinə çıxır. Onun bölmələrinin vəziyyəti: 2-ci motoatıcı bölük



tank bölüyü ilə (1 tank taqımı olmadan) “Söyüdlük”dən 1 km qərbdə 2-ci motoatıcı taborla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla düşmənin motopiyada taborunun və 10-15 tankının əks-həmləsini dəf edir; 1-ci motoatıcı bölüyün 1-ci taqımı tank taqımı ilə birgə düşməyə “184.0” yüksəkliyinin şərq yamaclarında həmlə etsə də, müvəffəqiyyət əldə etməmişdir və onunla atışmanı davam etdirir; 2-ci motoatıcı taqım “207.4” yüksəkliyindən şimalda düşmənin xırda piyada qruplarını təqib edir, 3-cü motoatıcı taqım “Ferma”nın şərqindən aparılan atəşlə “207.4” yüksəkliyinin cənub yamaclarında dayandırılıb; 3-cü motoatıcı bölük və taborun ehtiyatı kolonun ön hissələri ilə Şirvanlı yaşayış məntəqəsinə çatmışdır. Dəstəkləyici artilleriya divizionu “212.3” yüksəkliyinin şimal-şərqində atəş mövqeyi tutmuşdur.

1-ci motoatıcı taborun komandiri, “Söyüdlük” – “203.9” yüksəklik həddini ələ keçirməklə, “Söyüdlük” – “203.0” yüksəkliyini, Almalıq rayonunu və müdafiə rayonunu əldə möhkəm saxlamaqla düşmənin Seyidli, Şirvanlı istiqamətində müdafiəni yarmasına imkan verməmək tapşırığı almışdır.

1-ci motoatıcı taborun tank taqımı, qumbaratan taqımı, artilleriya taqımı və 1 minaaxtaran manqası ilə birgə qarşıda duran düşməni məhv edir, “Təpəcik” – “Ferma” – “207.4” yüksəkliyi üzrə dayaq məntəqəsinin müdafiəsinə keçir. Əsas tapşırıq düşmənin yaxınlaşan ehtiyatlarının hücumunu dəf etmək və onun “Kolluq” – “212.3” yüksəkliyi istiqamətində müdafiəni yarmasına imkan verməməkdir. Bölük bütün gecə boyu düşmənin kəşfiyyat və öncü dəstələri ilə döyüş aparır. Sabah saat 01.30 radələrində düşmənin 1 motopiyada tabor miqyasında qüvvəsinin həmləsini dəf edir, yarım mühasirədə olaraq döyüş aparır. Briqadanın II eşelonunun əks-həmləsindən sonra müdafiəni bərpa edir və hücumə keçməyə tapşırıq alır.

Düşmənin hərəkətlərinin təqlid edilməsi üçün motoatıcı manqa ayrılır, komandirin rəhbərliyi altında manqaya rabitə vasitələri və nəqliyyat vasitəsi təhkim edilir. Təlimin gedişində bölük faktiki dəstinə aid avadanlıqlar, boş patronlar və partlayıcı paketlər də istifadə edilir.

Təlimin I mərhələsi: Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiənin təşkili.

Birinci tədris sualı: Bölüyün “həyəcan” siqnalı verilərkən fəaliyyəti və təlim rayonuna çıxış.

Təyin olunmuş vaxtda tabor komandiri öz köməkçiləri ilə bölüyə gəlir və “həyəcan” siqnalı verir. Bölük komandirinin təlimatları bilməsini, verilən sərəncamların düzgünlüyünü və zamanında verilib-verilməməsini, taqımların və bölüyün bütün fəaliyyətini yoxlayır. Əgər taqımların və ya bölüyün hərəkətlərində yanlışlıqlara yol verilərsə, tabor komandiri “Dur” komandası verə bilər, nöqsanları göstərib və daha sonra “həyəcan” siqnalı üzrə hərəkətləri təkrar etdirir.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Bölük toplanma rayonuna çıxdıqdan sonra tabor komandiri şəxsi heyətin silah və əmlakının varlığını, texnikanın yerləşdirilmə vəziyyətini yoxlayır və qısa təhlil aparır. Əgər bölüyün toplanma rayonu təlim rayonundan kənaradırsa, o zaman bölüyün təlim rayonuna hərəkəti taktiki şərait fonunda icra olunur.

Tabor komandiri marş üzrə əmr verir. Marşın keçirilməsi üçün yaradılan taktiki fon təlimin niyyətindən fərqlənə bilər. Bölük komandirinin fəaliyyətini yaxından izləyən tabor komandiri, səfər düzülüşünün yaradılan taktiki şəraitə uyğunluğuna, hərəkət sürətinin saxlanılmasına, marş intizamına riayət edilməsinə və bölüyün idarə edilməsinin təşkilinə, təyin olunmuş rayonda vaxtında cəmləşməyə nəzarət edir. Bölüyün təlim rayonuna hərəkəti zamanı onunla müxtəlif fəaliyyətlərin məşqi keçirilir: zəhərlənmiş ərazinin, maneə və dağıntılardan ibarət qalaqların dəf edilməsi, aviasiya zərbələrindən müdafiə, düşmənin qəfil hücumu zamanı döyüş düzülüşünə açılma üzrə. Burada başqa suallar da cavabını tapmalıdır, eləcə də müvafiq normativlər yerinə yetirilməlidir.

Bölük təyin olunmuş rayona çıxdıqdan sonra tabor komandiri yerləşməni, bilavasitə mühafizə və müşahidənin təşkil olunmasını yoxlayır, bölük komandirinə ilkin şərait haqda məlumatı çatdırır: “1-ci bölük tank taqımı ilə düşməni “212,3” yüksəkliyində, “Kolluq” istiqamətində təqib edir. Saat 2-də 1-ci taqım tank taqımı ilə “184.0” yüksəkliyinin şərq yamacına çıxmışdır və burada düşmənin təşkil olunmuş atəşiyə qarşılaşmışdır. Yüksəkliyin ələ keçirilməsi cəhdi uğurla nəticələnməmişdir. Taqım düşmənin tankları və piyadaları ilə döyüşdədir. 2-ci taqım “207.4” yüksəkliyinin şimal yamacında düşmənin məhv edilməsini yekunlaşdırır. 3-cü taqım “207,4” yüksəkliyinin cənub yamacına çıxmış və burada “Ferma”nın şərq kənarından pulemyot və qumbaraatanların atəşinə məruz qalmışdır.

2-ci motoatıcı bölük tank bölüyü ilə “Söyüdlü”yün şimal-qərbində əks-həmləyə keçən düşmənlə döyüş aparır.

3-cü motoatıcı bölük taborun ehtiyatı ilə birgə pəzşəkili hərəkət edən bölmələrin ön hissəsi ilə birgə Şirvanlı yaşayış məntəqəsinə çatıb.

Bölük komandirinin vəziyyəti xəritədə düzgün əks etdirdiyinə əmin olduğdan sonra tabor komandiri ona şəraiti qiymətləndirməyə və taqım komandirlərinə çatdırmağa vaxt ayırır. Yaranmış şəraitə uyğun olaraq saat 14.00-da mövqelərin tutulmasına əmr verir. Bu zaman manqaların, döyüş maşınlarının və atəş vasitələrinin yerləşməsi taqım komandirlərinin qərarına uyğun olmalıdır.

Tabor komandiri bölük komandirlərinin fəaliyyətlərinə və verdiyi sərəncamlara nəzarət edir, verilən tapşırıqların vaxtli-vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsini, eləcə də taqım komandirlərinin qəbul etdikləri qərarların məqsə-



dəuyğunluğunu yoxlayır. Böyük təyin olunmuş həddə hərəkətə başlamazdan öncə tabor komandiri elan olunmuş şəraitə əsasən motoatıcı manqa və böyük taktiki dəstənin hədəf avadanlıqlarının istifadə edilməsilə düşmənin fəaliyyətlərinin təqlidinin başlanmasına əmr verir.

İkinci tədris sualı: Əlverişli həddin ələ keçirilməsi, müdafiə qərarının qəbul edilməsi və tapşırıqların qoyulması. Atəş sisteminin və qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilməsi.

Böliüyün təyin olunmuş həddi tutmasına əmin olduqdan sonra tabor komandiri rəbitə vasitəsi ilə böyük komandiri qarşısında müdafiəyə keçmək barədə tapşırıq qoyur:

“Düşmən 7-ci briqadasının geri çəkilən bölmələri ilə “Saray” – “183,0” yüksəkliyinin şərq yamacı – “201,3” yüksəkliyi həddində möhkəmlənib. Bir motoatıcı tabor qədər qüvvə ilə, həmçinin tankların dəstəyi ilə “Qəbiristanlıq” – “212,3” yüksəkliyi istiqamətində əks-həmlə keçirərək taborun hücumunu ləngitmək istəyir, eyni zamanda dərinlikdən ehtiyat qüvvələri irəli çəkməyə başlayır, ehtiyatların “Seyidli” – “Qaranlıq meşə” həddinə çatması 18.00-da gözlənilir.

1-ci motoatıcı böliüyün tank taqımı, qumbaraatan taqımı və mühəndis-istehkam manqası ilə 3-cü bölüklə qarşılıqlı əlaqədə, “207,4” yüksəkliyinin şimal yamacındakı, “Ferma” rayonundakı düşməni məhv edərək “Söyüdlük” – “Ferma” həddini ələ keçirir; “Söyüdlük”, “Ferma”, “207,4” yüksəkliyini – dayaq məntəqəsini, düşmənin tank və piyadalarının “184,0” yüksəkliyi – “Şirvanlı” istiqamətində müdafiəni yarmasına imkan verməmək tapşırığı ilə müdafiə edir.

Əsas səylərilə “184,0” yüksəkliyinin şimal yamacı və “212,3” yüksəkliyi istiqamətində cəmləşdirmək. Düşmən hücumu keçdikdə bütün atəş vasitələrinin atəşi ilə ön xəttin qarşısında onu itkiyə məruz qoymaq, “184,0” – “212,3” yüksəklikləri istiqamətində onun həmləsini dəf etmək və müdafiənin yarılmasına imkan verməmək. Düşmən böliüyün dayaq məntəqəsinə soxulduqda, ora həmləyə məruz qalmamış sahələrdən atəşlə irəliləməni dayandırmaq, taborun II eşelonunun “Kurqan-5” – “Tək ağac” həddindən, “Borsunlu” – “Söyüdlük” istiqamətində əks-həmləyə keçməsinə təmin etmək.

Ön xətti “Təpəcik” – “Söyüdlük” – “Zoğallıq” – “Ferma” hüdudları üzrə qərb tərəfdə qurmaq. **Atəş zolağı:** sağdan – “Təpəcik”, “Qəbiristanlıq”; soldan – “Ferma”, “Boru”; əlavə atəş sektoru – yüksəklik “201,3” istiqamətində. Böliüyün cəmləşdirilmiş atəşi: “Tək ağac”, “Yol əyrisi”. 2-ci motoatıcı taqımın qovuşduğu manqanın və tankın atəşi ilə təmin edilsin. Cavabdeh – 1-ci böliüyün komandiri. Soldan qovuşduğu, manqa və iki tankın atəşi ilə 3-cü böliüyün komandiri təmin edir. Dəstəkləyir – artilleriya divizionunun 2-ci batareyası.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Bölüyün dayaq məntəqəsi qarşısındakı dəstəkçi artilləriya divizionu “Qaranlıq meşə”nin çıxışına cəmləşdirilmiş, “Kolluq” üzrə şərq kənarı tərəfə maneə atəşi hazırlayır. Bundan əlavə, taborun minaatan batareyası “Seyidli”nin şərq kənarına maneə atəşi hazırlayır.

Sağdan 2-ci taqım və 4-cü bölük yüksəklik “201,5”-dəki dayaq məntəqəsini düşmənin “Qəbiristanlıq” – “Dərə” istiqamətində müdafiəni yarmasına imkan verməmək tapşırığı ilə qoruyur. 2-ci taqımın arakəsmə xətti - “Seyidli” – “Saray”.

Soldan 3-cü bölük “203,0” yüksəkliyindəki dayaq məntəqəsini və “201,3” yüksəkliyini müdafiə edir, “Çinarlıq” istiqamətində düşmənin müdafiəni yarmasına imkan vermir.

2-ci bölük “212,3” yüksəkliyində, “Borsunlu”, “Almalıq” rayonunda dayaq məntəqəsi hazırlayır.

Atəş sisteminin hazırlığı – 17.00-da, birinci pillə mühəndis-istehkam işləri – 21.00-da başlayır”.

Qarşılıqlı əlaqələndirmə üzrə tabor komandiri, bölüklərin bir-biri ilə irtibatını, düşmənin irəliləməsi və həmləyə açılması vaxtı ön xətt qarşısında tankların və piyadaların həmləsinin artilləriya və başqa atəş vasitələrilə dəf edilməsi, eləcə də onların taborun müdafiə rayonuna soxulması zamanı məhv edilməsi üzrə tapşırıqları razılaşdırır. Tapşırığı aldıqdan sonra bölük komandiri yaranmış şəraitə uyğun olaraq iş ardıcılığını müəyyən edir:

– “Söyüdlük” – “Ferma” həddinin ələ keçirilməsi üçün qərar qəbul etmək, taqım və gücləndirmə bölmələrinin komandirləri qarşısında tapşırıq qoymaq;

– “Söyüdlük” – “Ferma” həddini ələ keçirərkən və orada möhkəmlənərkən müdafiə üçün qərar qəbul etmək, tapşırıqlar qoymaq, qarşılıqlı əlaqə və atəş sistemini, idarəetməni, yandırıcı vasitələrdən qorunmanı təşkil etmək, döyüşün hərtərəfli təminatı üzrə tapşırıqlar vermək;

– taqımlar təyin olunmuş dayaq məntəqələrini tutduqdan sonra “207,4” yüksəkliyinin kəşfiyyatını həyata keçirmək, taqım komandirlərinə tapşırıqları və qarşılıqlı əlaqə qaydalarını dəqiqləşdirməyi, dayaq məntəqəsinin mühəndis-texniki baxımdan qurulmasını təşkil etmək.

Yaranmış şəraitdə tabor komandiri öyrədir:

– bölük və taqım komandirlərinə – döyüşün gedişində cəld qərar qəbul etməyi, tapşırıqların qoyulmasını və bölmələrin idarə edilməsini;

– bölük və taqımlara – düşmənin məhv edilməsi üzrə çevik maneəvli fəaliyyətləri, müdafiəni qısa müddət ərzində tutmağı.

Təqdim olunmuş iş qaydasını təsdiq etdikdən sonra tabor komandiri bölük komandirinə lazımı vaxt ayırır, daha sonra onun taborlara verdiyi tapşırıqları dinləyir.



“2-ci batareyanın atəş dəstəyi altında 2-ci bölük qarşılıqlı əlaqəni davam etdirməklə “207,4” yüksəkliyinin şimal yamacı və “Ferma” rayonunda düşməni məhv etməli və saat 16.00-da “Söyüdlük” – “Ferma” həddini ələ keçirməlidir. 2-ci batareya saat 14.30-da beş dəqiqəlik atəş basqınıyla düşməne “Ferma”nın şərq yanında zərbə vurur və 3-cü motoatıcı taqımın hücumunu dəstəkləyir. 2-ci motoatıcı taqım “207,4” yüksəkliyinin şimal yamacında düşmənin məhv edilməsini yekunlaşdırır, saat 15.30-da “Söyüdlü”yü ələ keçirir və onun qərb kənarında möhkəmlənir. 3-cü motoatıcı taqım “Ferma”nın qərb tərəfində düşməne həmlə edir, 16.00-da orada olan düşməni məhv edərək həmin mövqedə möhkəmlənir. 1-ci motoatıcı taqım tank taqımı ilə birgə tutduğu mövqeyi əldə saxlayaraq, yüksəklik “184,0”-da düşmənin tanklarını və pulemyotunu məhv edir, mənim siqnalımla saat 16.30-da yüksəklik “207,4”-ə çəkilməyə hazır olur”.

Qərarı təsdiq etdikdən sonra tabor komandiri “Söyüdlük” – “Ferma” həddinin ələ keçirilməsi üzrə döyüş tapşırığının oynanılmasını təşkil edir. Bunun üçün düşmənin fəaliyyətinin təqlid edilməsinə müvafiq göstərişlər verir. Bölük komandiri tərəfindən alınmış tapşırıqların yerinə yetirilməsinə və taqımların fəaliyyətlərinə nəzarət edir. Eyni zamanda o, bölük komandirinin müdafiə qərarını və döyüşü idarə etməsini incələyir və qiymətləndirməyə davam edir.

Döyüşün gedişində bölük komandiri şəraiti qiymətləndirir, müdafiə üzrə qərar qəbul edir və bölmələrə tapşırıqlar verir. Tabelikdəkilərə tapşırıqların daha tez çatdırılması məqsədilə o, tabor komandiri qərarı təsdiqləyəne qədər taqımlara tapşırıq verə bilər və daha sonra lazım olduqda onu dəqiqləşdirər.

Bölük komandirinin qərarı:

– Düşmən “Saray” – yüksəklik “201,3”-ün şimal yamacları hüdudunda açılma həddinə çıxdıqda artilleriya və tankların atəşilə onu itkilər verməyə məcbur etmək, həmləyə keçdikdə isə ön xətt qarşısında onu sarsıdaraq dayaq məntəqəsinin yarılmasına imkan verməmək, əsas səyləri “Söyüdlük”, yüksəklik “207,4”-ü əldə saxlamağa yönəltmək. Atəş tələsi yaratmaq məqsədilə taqımları “künc arxaya” üsuluyla yerləşdirmək. Düşmən 2-ci və 1-ci taqımın dayaq məntəqələri arasından müdafiə mövqelərinə soxularsa, “Söyüdlük” və “207,4” yüksəkliyini möhkəm əldə saxlamaqla yarılanın genişlənməsinə imkan verməmək, 2-ci və 1-ci taqım çarpaz atəşlə müdafiə xəttinə soxulan düşməni itkilərə məruz qoymalı, 3-cü taqım taborun ikinci eşelonu ilə qarşılıqlı əlaqədə müdafiə xəttini yarmağa çalışan düşməni məhv edərək müdafiə mövqeyini bərpa etməlidir.

Qəbul edilmiş qərara uyğun olaraq bölük komandiri taqımlara tapşırıqlar verir:

– 2-ci taqım pulemyot taqımı ilə (1 pulemyot manqası təxirə salınmaqla)



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

– “Təpəcik”, “Söyüdlü”yün cənub kənarını, “Söyüdlü”yün şərq kənarındakı dayaq məntəqəsini müdafiə etsin, “Seyidli” – yüksəklik “212,3” istiqamətində isə düşmənin müdafiəni yarmasına imkan verməsin. **Atəş zolağı:** sağdan – “Təpəcik”, “Qəbiristanlıq”; soldan – “Söyüdlü”yün cənub kənarı, “Kolluq”. Əlavə atəş sektoru – “Boru” istiqamətində. Taqımın cəmləşdirilmiş atəş sahəsi – “Tək ağac”, 100 metrə yaxın. 4-cü bölüyün qovuşuğu manqanın atəşi ilə, 3-cü taqımın qovuşuğu pulemyot manqasının atəşi ilə təmin olunsun.

– 1-ci taqım 1 pulemyot manqası ilə yüksəklik “207,4”-dəki dayaq məntəqəsini, yüksəkliklər: “184,0 və 212,3” istiqamətində müdafiəni düşmənin yarmasına imkan verməsin. **Atəş zolağı:** sağdan – yüksəkliklər: “207,4” və “184,9”. Taqımın cəmləşdirilmiş atəş sahəsi – “Yol ayrıcı”, 200 metrə yaxın, 2-ci taqımın qovuşuğu manqanın atəşi ilə, 3-cü taqımın qovuşuğu pulemyot manqasının atəşi ilə təmin olunsun.

– 3-cü taqım “Ferma” rayonundakı dayaq məntəqəsini, “Kolluq” – “Borsunlu” istiqamətində müdafiəni düşmənin yarmasına imkan verməsin. Atəş zolağı: sağdan – “Ferma”nın şimal kənarı, yüksəklik “184,0”, soldan – “Ferma”nın cənub kənarı, “Boru”. Əlavə atəş sektoru – yüksəklik “201,3” istiqamətində. Taqımın cəmləşdirilmiş atəş sahəsi – “Yol ayrısı”, cənuba 300 metr. 1-ci taqımın qovuşuğu manqanın atəşi ilə təmin olunsun.

– tank taqımı atəş mövqeləri hazırlasın: birinci tank – “Təpəciyin” cənub kənarında, ikinci tank – “Kolluq”da, üçüncü tank – yüksəklik “207,4”-ün qərb yamacında. Tank taqımı motoatıcı taqımlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yüksəkliklər: “184,0” və “212,3” istiqamətində müdafiəni düşmənin yarmasına imkan verməsin, atəşlə taqımlararası boşluqları və qonşu bölüklərlə aranı təmin etsin.

Dayaq məntəqələri tutulduqdan sonra hər taqımda atəş vasitələrinin ən azı 30 %-i növbətçi atəş vasitəsi olsun, hər tankda və zirehli döyüş maşınında bir tuşlayıcı olsun. Onların atəş dəstəyi altında mühəndis qurğularının hazırlanmasına başlanılsın, ilk növbədə hər əsgər və atəş vasitəsi üçün mövqelər hazırlansın.

Təhkim edilmiş bölmələrin komandirlərinin gəlməsi ilə bölük komandiri onlara tapşırıq verir, bu zaman təyin edilir: taktiki və atəş tapşırıqları; atəş sektorları; əsas və ehtiyat atəş mövqeləri; atəşin açılması və atəş qaydaları. (Tapşırıq verərkən belə xırda detallara qədər açıqlama, müəyyən dərəcədə qarşılıqlı əlaqənin əsas suallarını da əks etdirir. Bu üsul vaxt qıtlığında özünü doğruldur).

Tabor komandiri bölük komandirinin verdiyi bütün sərəncamları dinləyib taqım komandirlərinin tapşırıqları düzgün anladıqlarına əmin olduqdan sonra təyin olunmuş hədlərə 2-ci və 3-cü motoatıcı taqımın çıxmasıyla, 1-ci taqımın və tank taqımının yüksəklik “207,4”-ə çəkilməsinə icazə verir. Düşmənin fəa-



liyyətinin təqlid edilməsi baxımından müvafiq göstərişlər verərək, tabor komandiri döyüşdən çıxma prosesinin oynanılmasına başlayır.

Əgər bölük təyin olunmuş vaxtda (16.00) göstərilmiş həddi tutarsa, o zaman bölük komandirinin yerindəcə tapşırıqları dəqiqləşdirmək və qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməyə imkanı olacaq – öncə bölüyün əsas səyləri cəmləşdirmə istiqamətində müdafiə olunan taqımları ilə. Belə vəziyyətdə tabor komandiri tələb etməlidir ki, bilavasitə taqımların dayaq məntəqələrində müdafiənin təşkili üzrə o, öz işinin sonrakı ardıcılığını məruzə etsin.

Tabor komandiri bölük komandiri ilə bir taqıma, qərargah rəisi isə digər taqıma gedirlər. Bu zaman qərargah rəisi düşmənin kiçik qruplarının bölüyün müdafiəsinin kəşfiyyatının aparılması məqsədilə fəaliyyət göstərməsinə dair tapşırıq verir. Bununla da müdafiə olunanların ayıq-sayıqlığını yoxlayır. 2-ci taqımın dayaq məntəqəsinə gələn bölük komandiri düşmənin ən çox ehtimal olunan həmlə istiqamətini müəyyən edir və göstərir: “Seyidli” – yüksəklik “212,3”. Bundan sonra dayaq məntəqəsinin sərhədlərini, ön xəttin haradan keçməsinə, atəş zolağını, əlavə atəş sektorunu və taqımın cəmləşdirilmiş atəş sahəsini dəqiqləşdirir, tanklar üçün əsas və ehtiyat atəş mövqelərini, tank və döyüş maşınlarının toplarından, pulemyotlardan atəş açma hədlərini göstərir və fasiləsiz atəş zonasının ön sərhədini müəyyənləşdirir. Taqımın dayaq məntəqəsinin önündə və dərinliyində, artilleriya batareyası və qumbaraatan taqımının hazırlayacağı cəmləşdirilmiş və maneə atəşlərinin sahələrini göstərir, atəş istənilməsi qaydasını dəqiqləşdirir və siqnalları təyin edir.

Eləcə də, bölük komandiri istehkamçılara mina-partlayış maneələrinin qurulmasında köməyə hansı qüvvələrin ayrılacağını müəyyən edir, atəş sistemini mühəndis maneələri ilə uyğunlaşdırır.

Bölük komandiri düşmənin gecə vaxtı da hücumu başlaya biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq növbətçi vasitələrin təyin edilməsi, müşahidənin, qulaqasmanın gücləndirilməsi qaydalarını, xüsusilə qovuşuq və cinahlarda hansı atəş vasitələrini ön xəttə yaxın çəkməyi, gecə şəraitində atəşin aparılması üçün atəş vasitələrinin hazırlanması qaydalarını təyin edir, gecəgörmə cihazlarının istifadəsi qaydasını müəyyənləşdirir, ön xətt qarşısında və cinahlarda əlavə cəmləşdirilmiş atəş sahələrini, eləcə də atəşin açılması qaydalarını dəqiqləşdirir, gecə vaxtı yaxşı görünən oriyentirləri, hədəfgöstərmə üsullarını, öz qoşunlarımızın tanınması işarələrini göstərir, ərazinin işıqlandırılması qaydalarını təyin edir.

Bundan sonra bölük komandiri qeyd edir ki, yuxarı rəisin qərarıyla düşmənin hücumu keçmə marşrutlarında artilleriya və aviasiyayla atəş zərbələri endirilir, “Seyidli”nin şərq kənarına və “Kolluq” həddinə çıxdıqda artilleriya divizionu və minaatan batareya “Akasiya” və “Söyüd”ə görə maneə atəşləri üçün tədbir görür. “Zərbə” siqnalı ilə öz sektorlarında düşmənin zirehli texni-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

kalarına, döyüş maşınlarına TƏİR-ləri buraxır, tanklar isə atəş açır. Düşmənin piyadası “Saray” – “184,0” yüksəkliyi həddinə çıxdıqda döyüş maşınlarının toplarından və avtomatik qumbaraatanlardan atəş açılır.

Düşmənin “Tək ağac” – “Yol əyrisi” həddinə çatdıqda, bütün silah növlərindən atəşə başlanır. Əlavə verilmiş pulemyot taqımı atəşlə piyadadan tanklardan ayırır. Beləliklə, mərhələ-mərhələ atəş ən yuxarı gərginlik səviyyəsinə çatdırılır. Bununla da düşmənin həmlə cəhdi pozulur. “Tufan” siqnalı ilə 2-ci və 1-ci motoatıcı taqımlar “Tək ağac” – “Yol əyrisi” sahəsində atəşi cəmləşdirirlər.

Düşmənin dayaq məntəqələri arasına soxularsa, 2-ci və 1-ci taqım onu öz atəş vasitələrinin çarpaz atəşlə ehtiyat atəş mövqelərindən məhv edir və yarma sahəsinin genişlənməsinə imkan vermirlər. Artilleriya batareyası və qumbaraatanlar taqımı müdafiəyə soxulmuş düşmənin atəş açır. Briqadanın artilleriya divizionu və taborun minatan batareyası taqımların dayaq məntəqələri aralığında hərəkətsiz maneə üçün atəş tədbiri görməyə hazırlaşır. Taborun II eşelonu ilə “Borsunlu” – “Qəbiristanlıq” istiqamətində əks-həmlə keçirəndə 1-ci taqım onunla birlikdə iştirak edir. Belə çalışmaları bölük komandiri digər taqım komandirləri ilə də keçirir.

Tabor komandiri, bölük komandirinin düşmənin tankları və piyadasının ehtimal olunan açılma hədləri və həmlə istiqamətlərini müəyyən etməsini, atəş sistemini təşkil etməsini, xüsusilə tank əleyhinə tədbir görüb cinahları və qovuşuqları təmin etməsini, təhlükə olan istiqamətə hazırladığı atəşlə maneərin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirir.

Əgər bölük komandiri səhvlərə yol verərsə, tabor komandiri sualların qoyuluşu və ya müdaxilələrlə nöqsanların aradan qaldırılmasına nail olur.

Bundan əlavə, tabor komandiri və qərərgah rəisi bəzi taqım və manqa komandirlərinin şəxsi heyətə tapşırıqların çatdırılmasına dair göstəriş vermələrini də diqqətə alırlar.

Üçüncü tədris sual: Dayaq məntəqəsinin mühəndis-texniki baxımdan qurulması. Müşahidəçilərin və növbətçi atəş vasitələri heyətlərinin xidmət aparmaları.

Bölük komandirinin fəaliyyəti yekunlaşdıqdan sonra taqım və manqa komandirləri şəxsi heyətə tapşırıqları çatdırırlar. İlk növbədə onlar atəş vasitələrinin yerlərini maksimal məsafələrdə, ön xətt qarşısında, müdafiə mövqelərinin ara boşluqlarında və dərinlikdə təyin edir və həmin vasitələrlə atəşin aparılmasını təmin etmələrini dəqiqləşdirir, daha sonra növbətçi atəş vasitələrini seçərək onlar üçün müvəqqəti atəş mövqelərini göstərir, əsas və ehtiyat atəş mövqelərinin hazırlanmasına başlayırlar.

Hər manqa, taqım və bölükdə müşahidə təşkil edilir. Şəxsi heyət gündüz və gecə atəşi üçün məlumatlar hazırlayır, manqa (tank) komandirləri atəş və



rəqələrini, taqım və böyük komandirləri isə dayaq məntəqələrinin sxemini tərtib edirlər.

Dayaq məntəqəsində istehkamların qurulması bölmələr və atəş vasitələri üçün mövqelər müəyyənləşdirildikdən, ikincilər üçün həm də hesabların aparılmasından sonra başlayır. Əvvəlcə atəş vasitələrinin yerləri düzəldilir və ayaq üstə atış üçün səngərlər, tank və döyüş maşınları üçün əsas atəş mövqeləri hazırlanır, müşahidə və atəş sektorları təmizlənir, KMM qurulur, maneələr quraşdırılır. Daha sonra manqa və texnika üçün səngərlər hazırlanır. Blindajlar (hər taqım üçün), örtülü yarıqlar, döyüş texnikası və silahlar üçün daldalanacaq hazırlanır, əlavə maneələr quraşdırılır.

Tabor komandiri şəxsi heyətin maskalanmaya riayət etməsinə, formal hərəkətlərə və vəziyyətin mürəkkəbliyini unutmamağa yol verməməsinə nəzarət edir. O, bölükdə və taqımlarda müşahidənin necə təşkil olunmasını, müşahidəçilərin döyüş tapşırıqlarını bilib-bilməməsinə və onların müşahidə aparma bacarıqlarını, bilavasitə mühafizənin necə təşkil olunmasını, növbətçi atəş vasitələrinin şəxsi heyətinin ayıq-sayıqlığını və başqa amilləri yoxlayır.

Müşahidəçilərin və növbətçi atəş vasitələrinin şəxsi heyətinin ayıq-sayıqlığını yoxlamaq məqsədilə bölüyün dayaq məntəqəsinin önündə və cinahlarında düşmənin kiçik kəşfiyyat qruplarının fəaliyyətləri təqlid edilir.

Təlimin II mərhələsi: Gecə və gündüz müşahidə döyüşünün aparılması.

Tabor komandiri böyük və taqım komandirlərinin qərarlarını, qarşılıqlı əlaqənin və atəş sisteminin təşkil olunmasını, bölüyün dayaq məntəqəsinin mühəndis təchizatının səviyyəsini, şəxsi heyətin tapşırıqları hansı səviyyədə bilməsini analiz edir və belə bir müdafiə döyüşünün aparılması planını tərtib edir:

– qaranlıq düşənə qədər 4-cü və 1-ci motopiyada bölüklər dayaq məntəqələri arasında düşmənin kəşfiyyat qrupunun məhv edilməsi tapşırığını təqlid etsin;

– qaranlıq vaxtı (23.00-a qədər), ardıcıl olaraq şəraiti mürəkkəbləşdirərək 1-ci və 3-cü taqımlar düşmənin 11-ci motopiyada briqadasının öncü bölmələri ilə döyüşü oynasın. Təyin olunmuş vasitələrlə düşmənin həmləsi dəf edildikdən sonra gecə ərzində bölüyün aşkarlanmış atəş vasitələrinin yerdəyişməsinə və mühəndis maneələrinin bərpa olunmasını təmin etsin;

– səhər döyüş fəaliyyətlərini düşməyə qarşı atəş hazırlığı ilə başlamaq. 11-ci motoatıcı briqadanın bölmələrinin həmləsini “Qəbiristanlıq” – yüksəklik “184,0” həddindən, – buranı düşmən gecə vaxtı tutmuşdur, – təqlid etməyə başlamaq. Hücum edən düşmənin hərəkətlərini öncə sağ cinahda, daha sonra mərkəzdə və lap axırda isə sol cinahda oynamaq. Böyük komandirinin qərarından və bölmələrin fəaliyyətindən asılı olaraq, düşmənin müdafiəyə soxul-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ması və ya onun həmləsinin dayanmasını təqlid edərək şəraiti mürəkkəbləşdirmək;

– müdafiəyə soxulmuş düşmənin məhv edilməsinin oynanılmasını əvvəlcə sol cinahda, daha sonra isə eyni anda bölüyün dayaq məntəqəsinin mərkəzi və sağ cinahında yerinə yetirmək.

Döyüş epizodlarının oynanılması planına uyğun olaraq tabor komandiri, istiqamətlər və hədlər üzrə müvafiq hədlər şəraitinin yaradılması, düşmənin fəaliyyətinin başlaması və yekunlaşması üzrə siqnallar verir. Bölüyün sol cinahında düşmənin müdafiəyə soxulmasını motoatıcı manqanın hərəkətləri ilə göstərməyə, düşmənin atəş hazırlığını partladıcı paketlərlə yamsılamağa, şəxsi heyətdə mətanətliyin, dözümlüyn və müdafiə döyüşündə psixoloji dayanıqlığın formalaşdırılması üçün bölüyə verilmiş tanklarla sınaq keçməyə göstərişlər verir.

Birinci tədris sualı: Gecə şəraitində düşmən kəşfiyyatının və öncü bölmələrinin məhv edilməsi.

Bölük komandirinin müdafiənin hazır olması barədə məruzəsini dinlədikdən sonra tabor komandiri bölüyün sağ cinahında düşmən kəşfiyyatının “Qəbiristanlıq” – “Saray” həddindən fəaliyyətini təqlid etməyə əmr edir. Düşmənin fəaliyyətinin təqlidinin başlamasına əmin olduqdan sonra tabor komandiri bölük üzrə düşmən müşahidəsinin necə təşkil olunduğunu, komandirin şəraiti qiymətləndirməsinin və bölmələr qarşısında tapşırıqların qoyulmasının düzgünlüyünü yoxlayır.

Bölük komandiri düşmən kəşfiyyatının fəaliyyətə başlaması ilə əlaqədar görülən işlərin nəticəsi ilə bağlı qərara gəlir: onu növbətçi tank, motoatıcı və pulemyot manqası müvəqqəti atəş mövqeyindən atəşlə, 4-cü bölük sol cinahdakı taqımıyla qarşılıqlı şəkildə dəqiq zərərsizləşdirdi. Bölmələr də dəqiqliklə hərəkət etdilər. Beləliklə, bu zaman tabor komandiri düşmənin təqlid edilməsini elan edir. Əgər bu şərtlər yerinə yetirilməyibsə, tabor komandiri müxtəlif müdaxilələr verərək, düşmənin məhv edilməsi üçün tədbirlərin görülməsinə nail olur.

Qaranlığın düşməsilə tabor komandiri düşmənin ehtiyatlarının yaxınlaşması barədə məlumat verir, 11-ci motopiyada briqadasının öncü bölmələrinin “184,0” yüksəkliyinin şərq yamacına, “201,3” yüksəkliyi həddinə çıxmasının təqlid edilməsinin başlanmasına siqnal verir, daha sonra onların “184,0” və “207,4” yüksəkliyi istiqamətində həmləyə keçmələri göstərilir. Tabor komandiri bölük komandirinin verdiyi sərəncamları, bölmələrin hərəkətlərinin düzgünlüyünü və çevikliyi qiymətləndirir.

Əgər düşmənin öncü bölmələrinin həmləsi 3-cü motoatıcı taqımın, artilleriya batareyası və 1-ci taqımın növbətçi atəş vasitələrinin atəşlərilə dəf edilirsə, o zaman bölük komandirinin qərarı məqbul sayılır. Bölmələrin fəaliyyəti-



ni və düşmənin ehtimal olunan itkilərini nəzərə alaraq, tabor komandiri “düşmən”i ilkin vəziyyətə çəkə bilər və ya bölüyün əlavə atəş vasitələrinin döyüşə qatılmasına qədər şəraiti mürəkkəbləşdirə bilər.

Düşmənin həmləsini dəf etdikdən sonra bölük komandiri özünü büruzə vermiş atəş vasitələrinə gizləncə yerdəyişməyə göstəriş verir, dağıdılmış maneələrin bərpa olunmasını tapşırır, bütün işlərin gecə yerinə yetirilməsinə nail olur.

Tabor komandiri taqımların tapşırıqları vaxtında, gizlin və tam yerinə yetirib-yetirməməsinə yoxlayır, daha sonra düşmənin gecə ərzində fəaliyyətinin təqlid edilməsi (ayrı-ayrı hədəflərin göstərilməsilə) qaydası barədə göstərişlər verir. Fəaliyyətlər səhəri gün erkənə qədər davam etməlidir.

İkinci tədris sualı: Düşmənin həmləsinin ön xətt qarşısında dəf edilməsi; bölüyün mövqelərinin əldə saxlanılması uğrunda döyüş; müdafiəyə soxulmuş düşmənin məhv edilməsi. Bölük komandiri bütün tapşırıqlarının taqımlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə əmin olduqdan sonra tabor komandiri partladıcı-paketin partladılmasıyla düşmənin atəş hazırlığına başlamasına icazə verir.

Bölük komandiri bütün tapşırıqlarının taqımlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə əmin olduqdan sonra tabor komandiri partladıcı paketin partladılmasıyla düşmənin atəş hazırlığına başlamasına icazə verir.

Bölük komandiri müdafiə olunan taqımlara və artilleriya batareyasına, düşmənin aşkar edilmiş batareyasını, həmləyə hazırlaşmış tank və piyadalarının zərərsizləşdirilməsi üzrə tapşırıqları dəqiqləşdirir.

Atəş hazırlığından sonra tabor komandiri idarə olunan hədəf avadanlıqlarından istifadə edərək, hücum edən düşmənin fəaliyyətini təqlid edir, bu zaman onları hədlər üzrə, ardıcıl olaraq “Saray” – “184,0” yüksəkliyi həddindən dayaq məntəqəsinin ön xəttinə doğru göstərir.

Tabor komandiri bölük komandirinin şəraiti düzgün qiymətləndirməsinə, taqımlara qoyulmuş tapşırıqların şəraitə uyğunluğuna nəzarət edir. Bundan əlavə, bölmə komandirlərinin aşkar olunmuş hədəflərin vacibliyini müəyyən edə bilmələrini, atəşin vaxtında cəmləşdirilməsi, bölünməsi və bir hədəfdən başqa hədəfə köçürülməsi komandalarını verə bilməsini qiymətləndirir. Bölüyün və təhkimçi bölmələrin şəxsi heyətinin müstəqil şəkildə hədəfləri seçib məhvetmə bacarığını incələyir.

Düşmənin ön xəttə yaxınlaşmasına proporsional şəkildə bölüyün bütün atəş vasitələrinin atəşi də ən yüksək həddə çatdırılır. Müdafiə olunan bölmələr bütün atəş vasitələri ilə tankları məhv edir, piyadaları tanklardan ayırır, daha sonra onları atəşlə məhv edir; dayaq məntəqəsinin ön xəttinə soxulmuş piyadaları silahı dirəyib atmaqla, əl qumbaralarıyla və əlbəyaxa döyüşərək məhv edir.

Əgər hərbi qulluqçuların hərəkətləri və 2-ci taqımın dayaq məntəqəsinin



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

qarşısında yaradılan atəş sıxlığı həmlənin dəf edilməsinə imkan verirsə, o zaman tabor komandiri təqlid edilmiş düşmənin ilkin vəziyyətə çəkilməsinə komanda verir.

Hədəflərin göstərilmə qaydasını dəyişərək və düşmən kimi fəaliyyət göstərmək üçün ayrılan əsgərlərdən istifadə edərək tabor komandiri bölüyün sol cinahında həmləni, 1-ci və 3-cü taqımın ara boşluğundan müdafiəyə soxulma hərəkətlərini təqlid edir. Bölük komandiri ilə birgə dayanan tabor komandiri onun bölmələrə verdiyi sərəncamları (komandaları), taqımların atəş vasitələrinin cəld və gizlin olaraq təhlükə olan istiqamətə yerini dəyişdirməsini necə bacardıklarını qiymətləndirir. Bölük komandiri yeni tapşırıqlar verir:

– 1-ci və 3-cü taqım komandirləri, güc və atəş vasitələrinin bir hissəsini gizlicə çıxarsınlar;

– 1-ci taqım “207,4” yüksəkliyinin cənub-qərb və cənub yamaclarına, 3-cü taqım isə “Ferma”nın şimal-şərq kənarındakı müdafiə mövqelərinə soxulmuş düşməni cinah atəşilə məhv etsinlər;

– tank taqımının komandiri, iki tankı “Söyüdlü”yün şərq və cənub-şərqindəki mövqelərə çıxarsın, 1-ci və 3-cü taqım döyüş maşınlarıyla qarşılıqlı əlaqə yaradaraq müdafiə mövqelərinə soxulmuş düşmən tanklarını məhv etsinlər;

– 2-ci taqım komandiri dayaq məntəqəsini əldə saxlasın. Artilleriya batareyasının komandiri “düşmən” ehtiyatlarının “Kolluq” istiqamətindən yarma sahəsinə irəliləməsinin qarşısını alsın.

Tabor komandiri taqım komandirlərinə verilmiş tapşırıqları analiz edərək, bölmələrin faktiki fəaliyyətlərini qiymətləndirib, “düşmən”i ilkin vəziyyətə qaytarır.

Şəraiti mürəkkəbləşdirmək məqsədilə müdaxilələr edərək, tabor komandiri həmləni təkrar edir, eyni zamanda “düşmən”in dayaq məntəqəsinin mərkəzi və sol cinahında müdafiəyə soxulması, sağ cinahda isə həmləyə keçməsi oyununu oynayır. Belə şəraitdə bölük komandiri tabor komandirindən bölüyün döyüşünün artilleriya və minaatanların atəşilə dəstəklənməsini xahiş edə bilər, öz qüvvələri ilə isə tutulmuş həddi əldə saxlayaraq, taborun II eşelonunun açılması və əks-həmlənin keçirilməsi üçün şərtləri təmin edir.

Həmlənin dəf edilməsi və müdafiəyə soxulmuş düşmənin məhv edilməsindən sonra bölük komandiri atəş sisteminin bərpası, sursatın doldurulması, mühəndis maneələrinin bərpa edilməsi, döyüş texnikasının imkan daxilində bərpası və yaralıların təxliyyə olunmasına dair tapşırıqlar verir. Döyüşün nəticələri barədə tabor komandirinə məruzə edir.

Təlimin üçüncü mərhələsi: Hücuma keçmə.

Üçüncü mərhələnin tədris suallarının işlənməsinə başlamazdan öncə ta-



bor komandiri, əvvəlki mərhələlərdə bölmələrin faktiki fəaliyyətlərini nəzərə alaraq müvafiq taktiki şərait yaradır, düşmənin fəaliyyətini hədəflərlə və bunun üçün ayrılmış motoatıcı manqayla təqlid edir.

Birinci tədris sualı: Hücuma qərarın qəbul edilməsi və tapşırıqların qoyulması. Qarşılıqlı əlaqənin təşkili.

Dayaq məntəqələrində müdafiənin bərpası üzrə komandirlərin işini yoxlayıb və qiymətləndirdikdən sonra tabor komandiri yeni tapşırıq verir:

– 1-ci bölük, tank taqımı və minaatan manqası “düşmən”ə “Söyüdlü”yün cənub kənarı, yüksəklik “184,0”-ün şimal yamacı, “Kolluq” istiqamətində həmlə etsin. İlk tapşırıq: “Saray”, yüksəklik “184,0”, “Kolluq” rayonunda onun canlı qüvvəsini və atəş vasitələrini məhv edərək “Seyidli” – “Kolluq” həddini ələ keçirsin. Daha sonra “Kolluq” – “Qaranlıq meşə” istiqamətində hücumu davam etdirsin;

– hücum üçün ilkin vəziyyət – bölüyün dayaq məntəqəsinin “Təpəcik”, “Zoğallıq” sahəsində birinci tranşeyi saat 15.30-da tutmaq. **Dəstəkləyir – 2-ci batareya;**

– həmlənin atəş hazırlığı dövründə artilleriyanın atəşiyə düşmənin ön xəttində, yüksəklik “184,0” və “Kolluq”un şimal kənarında canlı qüvvəsi və atəş vasitələri atəşə məruz qalır, yüksəklik “184,0”-da tank əleyhinə vasitələr və tanklar məhv edilir, “Kolluq”un qərb kənarında minaatan batareya və “Qaranlıq meşə”nin şimalında artilleriya divizionu zərərsizləşdirilir;

– həmlənin atəş dəstəyi dövründə yeni aşkar olunmuş artilleriya və minaatan batareyalar atəşlə susdurulur, motoatıcı və tank bölmələrinin həmləsi “Seyidli” – “Qaranlıq meşə”nin qərb kənarı həddinə kimi atəşin toplanması üsuluyla ardıcıl dəstəklənir;

– hücum hazırlıq saat 16.00. Hücum “Tufan” signalıyla başlayır.

Bölük komandiri tapşırığı alıb onu aydınlaşdırır, döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə bölmələrin hazırlanması üçün göstərişlər verir, vaxt hesabı aparır, tapşırıqların alınması üçün komandirlərin gəlməsi vaxtını və yeri təyin edir, şəraiti qiymətləndirir, qərar qəbul edir, tabor komandirlərinə məruzə edir və taqım komandirlərinə çatdırır, döyüşün hərtərəfli təminatı üzrə tapşırıqlar verir, ərazinin kəşfiyyatını həyata keçirir, döyüş əmri verir və qarşılıqlı əlaqəni təşkil edir.

Saat 13.00-da bölük komandiri taqım komandirlərini “Söyüdlü”yün cənub kənarına çağıraraq ərazi ilə tanış olur, döyüş əmrini verir və qarşılıqlı əlaqəni təşkil edir.

Bölük komandirinin ərazidə işləməsi zamanı tabor komandiri vaxtaşırı olaraq düşmənin yerləşmə yerində bəzi hədəfləri göstərir və onların atəşini təqlid edir, bölük komandirinin qərarını öyrənir və qiymətləndirir, qərarın yaranmış şəraitə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyənləşdirir, onu təsdiq edir,



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

tapşırıqların tam həcmdə qoyulmasına və qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilməsinə nəzarət edir. Daha sonra tabor komandiri taqım komandirlərinin işinin təşkilini, onların qərar qəbul etmələrini və döyüş tapşırıqlarını necə vermələrini yoxlayır.

İkinci tədris sualı: Həmlə. Hücümün gedişində bölmələrlə və atəşlə manevr. Hücümün inkişafı.

Bölüyün hücum hazırlığını yoxlayaraq, tabor komandiri təyin olunmuş vaxtda atəş hazırlığının başlanması barədə siqnal verir, daha sonra həmləyə keçmə – “Tufan” siqnalını verir. Bölük komandiri “Həmləyə hazır ol” komandasını verir, tankların çıxış xəttinin keçməsindən sonra “Həmləyə, İrəli” komandasını verir. Bu komandayla şəxsi heyət səngərlərdən sıçrayaraq tankların arxasıyla düşmən üzərinə həmləyə keçir. Döyüş maşınları düşmən üzərinə həmləyə başlayır. Onlar öz taqımlarıyla həmlə edir.

Təyin olunmuş vaxtda bölük düşmənin müdafiəsinin ön xəttinə soxulur, onun canlı qüvvəsini və atəş vasitələrini məhv edərək dayaq məntəqəsini ələ keçirir.

“Kolluğ”un şərq kənarına yaxınlaşdıqca bölük düşmənin inadlı müqavimətilə rastlaşır. Bölük komandiri şəraiti və özünün qərarını tabor komandirinə məruzə edir: bir taqımla düşməni dərinlikdən həmlə etmək, iki taqımla isə “Kolluğ”u cənubdan keçərək ona cənubdan həmlə etmək. Tabor komandiri qərarı təsdiqləyir və bölüyün fəaliyyətini artilleriya atəşiylə dəstəkləyir. Taqımlar “Kolluğ”un qərb kənarına çıxdıqdan sonra tabor komandiri dayanmaq barədə əmr verir.

Taktiki təlimin bütün sualları cavab tapdıqdan sonra tabor komandiri şəxsi heyətə sursatların və müxtəlif təqlid vasitələrinin yığılmasına dair göstəriş verir. Təlimin təhlili üçün bölüyün toplanma yerini və vaxtını elan edir.

Təhlil yekunlaşdıqdan sonra tabor komandiri bölük komandirinə bölüyün yerləşdiyi məntəqəyə qayıtmasına, hərəkət yolu boyunca məşq ediləcək tədris sualları üzrə tapşırıq verir. Bölük yerləşmə məntəqəsinə çatdıqdan sonra isə təlimin sona çatdığı elan olunur.



HÜCUM DÖYÜŞÜNDƏ ARTİLLERİYANIN ATƏŞLƏRİ İLƏ İŞIQ TƏMİNATININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**Polkovnik Yaşar KƏRİMOV,
polkovnik Səid İSAYEV**



Kərimov Yaşar Şükür oğlu 1971-ci il may ayının 7-də Ermənistan Respublikasının Krasnoselski rayonunda anadan olub. Ukrayna Respublikasının Sumı Ali Artilleriya Komandirlər Məktəbini (1992), Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən birliyin artilleriya rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Döyüş və maddi-texniki təminat kafedrasının raket və artilleriya qoşunları silsiləsinin rəisi vəzifəsində xidmət edir.



İsayev Səid Qurban oğlu 1975-ci il may ayının 27-də Qubadlı rayonunda anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini bitirib (1996). Silahlı Qüvvələrdə müxtəlif vəzifələrdə xidmət edib.

Hal-hazırda hərbi hissə komandiri vəzifəsində xidmət edir. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının magistraturasında təhsil alır.

Açar sözlər: işıqlandırıcı mərmə, işıq oriyentirləri, işıq istiqaməti, gecə döyüşü, hücumda fəaliyyət, işıq təminatı.

Ключевые слова: осветительный снаряд, световые ориентиры, световой створ, ночной бой, действия в наступление, световое обеспечение.

Keywords: light shell, light point, light provision, night fight, offensive operation, light supply.

Aktiv əməliyyatlar aparan bölmələrin fəaliyyətlərinin gizliliyini təmin etmək və döyüş məlumatlarının yayılmasının qarşısını almaq vacib məsələdir. Buna görə də planlanması və həyata keçirilməsi çətin olsa da, gecə vaxtı icra edilən döyüş tapşırıqları daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Gecə fəaliyyətini planlamanın əsas xüsusiyyətindən biri gündüz göstərilən fəaliyyətin gecə də davam etdirilməsinin və ya gecəki əməliyyat proseslərinin gündüz vaxtına keçərək uzana biləcəyinin nəzərə alınmasıdır. Ümumi halda artilleriyanın gecə döyüşdə tətbiq olunan prinsipləri gündüz vaxtdakı ilə eynidir. Ancaq gecə qoşunların döyüş əməliyyatına, xüsusilə də artilleriyanın fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Gecə şəraiti qoşunların fə-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI



ŞƏKİL 1. İŞIQLANDIRMANI TƏMİN EDƏN ÖZÜYERİYƏN QURĞU

liyyətinə üstünlük və çətinlik yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda müsbət və mənfi təsir göstərir. Bu zaman hər iki tərəfin də döyüş fəaliyyətinə təsir edən əsas amil görmə imkanının məhdud olmasıdır.

Nəticədə gecə ərazidə səmti müəyyənləşdirmə, hədəfi aşkarlama, atışa düzəliş etmə,

döyüş düzülüşü elementlərini seçmə və onların yerdəyişməsini müəyyən etmə vaxtı müxtəlif çətinliklər yaranır. Qaranlıq çox vaxt səsin təhrif edilməklə yayılmasına, iş zamanı gərginliyin və qorxu hissələrinin artmasına, şəxsi heyətin fəaliyyətində inamsızlıq hissəsinin yaranmasına səbəb olur. Funksional vəzifələrin icrası zamanı, xüsusilə də cihaz və texnika ilə işləyən zaman dəqiqlik və iş effektivliyi aşağı düşür. Sütkanın qaranlıq vaxtı eyni tipli işlərin icrasına gündüz icra olunan vaxtdan daha çox zaman tələb olunur, qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və davam etdirilməsi, habelə tabelikdə olan hissələrin (bölmələrin) idarəsini təmin etmək çətinləşir.

Gecə vaxtı aviasiya zərbələri endirmək, düzünə tuşlama ilə atış tapşırığı yerinə yetirən toplar və tank əleyhinə idarə olunan raketlər ilə düşmən tanklarına, piyadaların döyüş maşınlarına və zirehli transportyorlara dəqiq atış açmaq çətinləşir. Bununla yanaşı, gecə şəraiti düşməyə də eyni dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də, gecə şəraitindən bacarıqla istifadə etməklə təşkilati və hazırlıq tədbirlərinin gizli icrasına, fəaliyyətlərin qəfilliyinə, itkilərin azalmasına və düşmənin fəaliyyətini pozmağa nail olunur. Kim gecə şəraitinin döyüşə yaratdığı mənfi təsirdən yaxşı faydalana bilirsə, onda gecə fəaliyyətinin uğuru onun yanında olur. Artilleriya kəşfiyyatının təşkili və aparılması zamanı radiotexniki kəşfiyyat vasitələrindən, gecəgörmə cihazlarından geniş istifadə edilməli, ön və yan müşahidə məntəqəsindən düşmən aşkarlanmalı, onun gecəgörmə cihazları və işıqlandırma vasitələri ilə fəaliyyət göstərməsinə qarşı mübarizə aparılmalıdır.



ŞƏKİL 2. GECƏ VAXTI BÖLMƏLƏRİ İDARƏETMƏ

Gecənin qarənliğı bölmələrin fəaliyyətini gizlədir, lakin düşmənin radiotexniki və infraqırmızı müşahidə vasitələrinə qarşı maskalanma tədbirlərini daha dəqiqliklə icra etmək tələb olunur.

Ümumən gecəgörmə cihazlarının və işıqlandırma vasitələrinin düşünülmüş təbii gecə fəaliyyətinin uğuru üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün vasitələrin məqsədyönlü təbii üçün gecə görünüşü yaxşılaşdırmaq və gecə döyüşlərinin aparılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə işıq təminatı təşkil olunur. Bunun üçün ümumqoşun birləşməsinin qərargahında işıq təminatı planı hazırlanır və planda nəzərdə tutulur:

- ərazini və düşməni vahid sistemdə işıqlandırma;
- bölmələrin qarşılıqlı tanınması və ərazidə səmtləşməsi;
- bölmələrə siqnalvermə və onu xəbərdar etmə;
- düşmənin gecəgörmə və işıqlandırma vasitələrinə qarşı mübarizə tədbirləri;
- düşmənin “kor edilməsi” və ərazidə səmtləşməsinin pozulması.

Birləşmənin artilleriya rəisi və qərargahı işıq təminatı planının hazırlanmasında və artilleriya bölmələrinin icra etdiyi tapşırıqların müəyyən edilməsində iştirak edir.

Artilleriya adi şəraitdə icra etdiyi tapşırıqlardan əlavə olaraq gecə vaxtı aşağıdakı fəaliyyətləri icra edir:

- ərazini və düşmənin yerini işıqlandırır;
- işıq oriyentirlərini və istiqamətləri müəyyənləşdirir;
- gecəgörmə və işıqlandırma vasitələrinə qarşı mübarizə aparır;
- düşmənin “kor edilməsi”ni təmin edir və ərazidə səmtləşməsinə mane olur.

İşıqlandırma hücumun ən vacib dövrlərində ön xəttə həmlə, ikinci eşelo-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

nun (ehtiyatın) döyüşə (vuruşa) yeridilməsi, əks-həmlənin dəf edilməsi, eləcə də hədəfin kəşfi (yenidən kəşfi) və artilleriya atışlarına xidmət göstərən zaman müşahidə və atəş tapşırıqlarının icrası (aparılması) üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə aparılır. Bu şəraitdən asılı olaraq artilleriya fasiləsiz və fasilələrlə, ərazinin tam və əvvəldən təyin edilmiş sahələrinin dəqiq işıqlandırılmasını təmin edə bilər.

Ərazinin **1 km²** sahəsini tam və fasiləsiz işıqlandırmaq üçün orta hesabla bir dəqiqədə qurğu başına **3 işıqlandırma** mərmisi olmaqla atəş açılmalıdır. Gecə vaxtı cəbhənin və dərinliyi **300x300 m** ərazidə hədəfin görünməsini təmin etmək üçün bir artilleriya bölməsi orta hesabla **10 ədəd** işıqlandırma mərmisi sərf edir.

Bu normaları nəzərə alaraq düşməni və ərazini işıqlandırmaq, bu və ya digər tapşırıqları yerinə yetirmək üçün tələb olunan artilleriyanı və işıqlandırma mərmisini, eləcə də əksinə, mövcud mərmilə işıqlandırma üzrə imkanları müəyyən etmək olar.

Məsələn, təsəvvür edək ki, bizim qoşunların həmləsinin başlaması ilə düşməni və ərazini 10 dəq. müddətində 5 km-lik cəbhə xətti boyu və 1 km dərinlikdə fasiləsiz işıqlandırmaq lazımdır. Bu zaman 5 topdan atəşlə 150 ədəd işıqlandırma mərmisi (5 x 3 x 10 = 150) tələb olunur.

İşıqlandırma atışları zamanı, eləcə də işıqlandırma sahəsinə bitişik zonalarda yerləşən düşmənin və gecəgörmə cihazlarının “kor edilməsi”nə nail olunur.

İşıqlandırıcı mərmilər – düşmənin tutduğu ərazini, habelə onun fəaliyyətini



ŞƏKİL 3. İŞIQLANDIRICI MƏRMİLƏR



müşahidə etmək, atıcı silahlardan nişan almaqla atəş imkanlarını, TƏİRK atışını təmin etmək, hədəfin aşkarlanmasını, sınaq atışının keçirilməsi və məhv etmə atışının nəticəsinə nəzarət etmək məqsədilə təyin edilib.

İşıqlandırıcı mərmilər hərəkət istiqamətini göstərən işıq oriyentirləri və istiqamətləri, eləcə də siqnal vasitəsi kimi tətbiq oluna bilər.

Mərminin çapından və quruluşundan asılı olaraq yanan məşəlin enmə sürəti **8-15 m/san** təşkil edir. Mərmi **400-600 m** hündürlükdə alışıqda **30-50 saniyə** müddətində **500-700 m** radiusda ərazinin işıqlanmasını təmin edir.

İşıq oriyentirləri hücum zamanı qoşunların səmtləşməsini asanlaşdırmaq üçün təyin edilir. İşıq oriyentirləri birinci eşelonda fəaliyyət göstərən hər bir **birləşmə üçün bir-iki ədəd** olmaqla bizim bölmələrin ön xəttinə 2-3 km-dən yaxın olmamaq şərti ilə qoyulur. Onlar ərazidə, bir qayda olaraq, daha yaxşı müşahidə olunan predmetlərlə üst-üstə düşə bilər. İşıq oriyentirlərinin yerləri və onların qoyulma hədləri hücum edən bölmələrin şəxsi heyətinə, xüsusilə də ümumqoşun bölmələrinə əvvəlcədən çatdırılır.

İşıq istiqaməti işıq oriyentirlərindən fərqli olaraq tək yaradılmaz, dərhal (eyni zamanda) cüt şəkildə, həm də bir məşəlin o biri məşəldən ara məsafəsi 2,5 km olmaqla yaradılır. Hücum edən bölmələrin işıq istiqamətinin yaxın məşəlinə 1,5-2 km yaxınlaşması ilə onun işıqlandırılması dayandırılır və atəş bir növbəti işıqlandırma nöqtəsinə köçürülür (sonuncu halda uzaq nöqtəni işıqlandıran top da atəşi növbəti işıqlandırma nöqtəsinə köçürür). Hücum istiqamətini (ara xəttini) top atışları ilə uzaq dərinlikdə əvvəlcədən təyin edilmiş



ŞƏKİL 4. İŞIQ İSTİQAMƏTİ

və hazırlanmış mövqelərdən iz buraxan mərmilərin düzünə tuşlama atışları ilə də işarələmək olar. Düşmənin işıqlandırma vasitələrinin və gecəgörmə cihazlarınının məhv edilməsinə bilavasitə o vasitələri (projektorları, gecəgörmə cihazlarını) artilneriya atəşləri ilə (o cümlədən dü-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

zünə tuşlama) və yaxud düşmənin işıqlandırma mərmisi tətbiq edən batareyasını məhv etməklə (susdurmaqla) nail olunur. Düşmənin müşahidə məntəqəsinin və atəş vasitələrinin “kor edilməsi”nə işıqlandırma mərmilərinin zərbə atışlarının (taqımın, batareyanın) yaylımları zamanı məşəllərin “kor edilən” obyektlərin qarşısında 100-150 m-lik məsafədə, 50-100 m aralıqda yanması ilə daha effektiv nail olunur.

Gecə hücumu zamanı həmlənin atəş hazırlığının müddətinə və quruluşuna təsir edən amillər gündüz vaxtı təsir edən amillərlə eynidir. Ancaq gecə artilleriyanın atəş hazırlığının təşkili zamanı artilleriya atəşinin qəfilliyindən və psixoloji təsirindən istifadə etmək lazımdır.

Gecə həmlənin artilleriya hazırlığı zamanı döyüş vasitələrinin necə yerləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu zaman düşmən artilleriyasının, toplarının, minaatanlarının və komanda məntəqəsinin şəxsi heyətinin əsas hissəsi örtüdə yerləşir. Onlar sığınacaqlarını tərk edib öz döyüş vasitələrinin yanında yerlərini tutan zaman hədəfə daha dəqiq tuş gəlirlər. Ona görə də bu tip hədəflərə həmlənin atəş hazırlığı başlayan andan 3-5 dəq sonra atəş aparmaq məqsədəuyğundur.

Düşmənin işıqlandırma vasitələri, gecəgörmə cihazları, radiolokasiya stansiyaları, eləcə də artilleriya və minaatan batareyaları həmlənin atəş hazırlığı dövründə ikidən az olmayan atəş basqını ilə susdurulur. Bu hədəflərə, eləcə də həmlə obyektlərinə düşmənin kor edilməsi məqsədilə sonuncu atəş basqınında qəlpəli-fuqas və tüstü mərmisi ilə növbəli atəş aparmaq daha məqsədəuyğundur.

Gecə hücumu zamanı qəfilliyi təmin etmək məqsədilə həmlə, atəş hazırlığı keçirilmədən də başlaya bilər. Lakin bu zaman artilleriya həm əvvəldən planlı hədəflərə, həm də həmlə edən bölmələrin komandirlərinin çağırışı ilə plandan kənar hədəflərə, o cümlədən düşmənin artilleriya və minaatan batareyalarına atəşə hazır olmalıdır.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olur ki, inkişaf edən ölkələr hazırda ordularının silahlanmasında mövcud olan döyüş texnikasının imkanlarını gizli saxlayır. Belə ki, son zamanlar lokal münaqişələrin aktiv döyüş fəaliyyətlərinin gedişində bizə məlum olmayan yeni silah nümunələrinin və texniki vasitələrin tətbiqi müşahidə olunur.

Əlbəttə, sınaqdan çıxarılan bu nümunələrə gecə fəaliyyətlərində tətbiq olunan vasitələr də daxildir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yüksək dəqiqlikli silahların inkişafı və yeni nümunələrinin istehsalı, eləcə də onların istənilən hava şəraitində tətbiq edilə bilmə imkanları tərəflərdən birinə əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük qazandırır. Bununla da yeni silah nümunələrinin mövcudluğu



gecə döyüş əməliyyatları zamanı yeni taktiki fəaliyyətlərin göstərilməsinə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, planlanması və icrası çətin olsa da, gecə vaxtı yerinə yetirilən fəaliyyətlər daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Bu vasitələr artıq imkan verir ki, gecə vaxtı bölmələri kiçik qruplar tərkibində tətbiq etməklə daha əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək mümkün olsun və itkilərin sayı azalsın. Buna görə də, yaxın gələcəkdə bu fəaliyyət istiqaməti öz aktuallığını qoruyacaq və inkişaf edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Стрельченко Б.И., Лаушкин С.И. Тактика наземной артиллерии. Учебник, Москва, 1974
2. Artilleriyanın döyüş sursatı. Dərs vəsaiti, Moskva, 1982
3. Atış və atəşin idarəetmə qaydaları. I hissə, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1996

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ СВЕТОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОГНЕМ Артиллерии в наступательном бою Я.КЕРИМОВ, С.ИСАЕВ

В статье всесторонне рассматриваются особенности светового обеспечения действий подразделений огнем артиллерии в наступательном бою ночью. Показана роль световых ориентиров и створа при ориентировании подразделений на местности в наступательном бою в ночное время, различие особенностей действий подразделения в наступлении днем и ночью, а также показана работа начальника и штаба артиллерии соединения при выполнении боевых действий и содержание отрабатываемых боевых документов.

SUMMARY

FEATURES OF THE LIGHT MAINTENANCE BY FIRE ARTILLERY IN THE OFFENSIVE COMBATS Y.KARIMOV, S.ISAYEV

In the article widely made room for feature of the light supply activities of units by artillery in the attack night fight. It explained the role of the night point and direction of units for lightning of the area in the attack night fight. It have shown different sides of the features of activities of the units between day-time and in night in the attack. Have given explanation activities of the artillery chief and headquarters during fulfillment of the their duties and forms for preparing combat documents.



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MANQA KOMANDİRİNİN DÖYÜŞ ƏMRİ

Polkovnik-leytenant Müşfiq BƏKDƏMİROV



Bəkdəmirov Müşfiq Yengibar oğlu 1974-cü il iyun ayının 28-də Kürdəmir rayonunda anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1995), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən əlahiddə taborun qərargah rəisi, motoatıcı tabor komandiri, Silahlı Qüvvələrin Hərbi İnspeksiyasında inspektor, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində baş müəllim vəzifələrində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Hərb məharəti kafedrasının hərbi məharəti silsiləsinin baş müəllimi vəzifəsində xidmət edir.

DÜŞMƏNLƏ TƏMAS OLMADAN MÜDAFİƏYƏ KEÇƏN MOTOATICI MANQA KOMANDİRİNİN DÖYÜŞ ƏMRİNİN HAZIRLANMASI

Müdafiə – düşmənin üstün qüvvələrinin hücumunun dəf edilməsi, tutduqları rayonların qorunması (saxlanılması), ikinci dərəcəli (az əhəmiyyətli) istiqamətlər üzrə qoşunlara, güc və vasitələrə qənaət, həmçinin qoşun qruplaşmalarının (qüvvələrin) yaradılması və açılmasının təmin edilməsi üçün tətbiq edilə bilər.

Müdafiə – taqımın taktiki fəaliyyətlərinin əsas növlərindən biridir. O, düşmənin üstün qüvvələrinin hücumunu (həmləsini) dəf etmək, onu maksimal itkiyə məruz qoymaq, dayaq məntəqəsini (mövqeni, obyekt) əldə saxlamaq və bununla da sonrakı fəaliyyətlər üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə aparılır.

Bu zaman motoatıcı (dağ-atıcı) manqa, bir qayda olaraq, taqım tərkibində fəaliyyət göstərir, eləcə də atəş pusqusu vəzifələrini yerinə yetirə bilər. Desantsız piyadanın döyüş maşını atəş pusqusunda, taqımın döyüş maşınları qrupu və bölüyün (taborun) zirehli qrupları tərkibində, həmçinin səyyar atəş vasitəsi kimi fəaliyyət üçün ayrıla bilər. Motoatıcı (dağ-atıcı) manqa cəbhə boyu 60-80 m-ə qədər döyüş mövqeyini müdafiə edir. Dağlıq, meşəlik və digər çətin keçilən ərazilərdə manqanın döyüş mövqeyi müxtəlif ölçülərdə ola bilər.

Manqanın döyüş tapşırığının icrasının təşkili döyüş tapşırığının alınması ilə başlayır. Bura ərazinin kəşfiyyatı (ehtiyac varsa), döyüş tapşırıqlarının qoyulması, qarşılıqlı əlaqənin, hərtərəfli təminatın, idarəetmənin təşkili daxildir.



Görülən bütün işlər, bir qayda olaraq, ərazidə, bu mümkün olmadıqda isə xəritə (sxem) və ya ərazi maketində icra olunur. Bu halda şəxsi heyətə verilən döyüş tapşırıqları manqa komandiri tərəfindən ərazidə və mövqeləri tutarkən (düşmən həmləyə keçmə həddinə çıxdıqda) dəqiqləşdirilir.

Düşmənlə təmas olmadan müdafiəyə keçən motoatıcı manqa komandiri döyüş əmrini aldığı zaman onu təkrarlayır (zəruri olduqda yazır), tapşırığı öyrənir və aydınlaşdırır, vəziyyəti qiymətləndirir və döyüşün məqsədini müəyyənləşdirir, qərarın qəbulunu başa çatdırır, döyüş düzülüşü elementlərinin tapşırıqlarını (atəş vasitələrinin, şəxsi heyətin və heyətlərin), idarəetmənin, hərtərəfli təminatın və qarşılıqlı əlaqənin əsas suallarını dəqiqləşdirir, manqanı döyüş mövqeyinə (mövqeyə) çıxarır, döyüş əmri verir, müşahidəni, atəş sistemini və mövqenin mühəndis təchizatını təşkil edir, qarşılıqlı əlaqəni, hərtərəfli təminat tədbirlərinin yerinə yetirilməsini və idarəetməni təşkil edir, manqanın atəş vərəqəsini hazırlayır və onu taqım komandirinə təqdim edir, bölmənin hazırlığını başa çatdırır, onun döyüşə hazırlığını yoxlayır və təyin olunmuş vaxtda böyük rəisə məruzə edir.

Vəziyyətin qiymətləndirilməsi zamanı manqa komandiri öyrənir:

– düşmənin tərkibini, ehtimal fəaliyyət xarakterini (hansı həddən, hansı istiqamətə və hansı heyətlə hücum edə biləcəyini), manqanın vəziyyətini, imkanlarını və təminatını;

– qonşuların tərkibini, yerləşməsini, onlarla və manqanın mövqeyində yerləşən böyük rəisin atəş vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqənin şərtlərini;

– ərazinin xarakteri, qoruyucu və maskalanma xüsusiyyətləri, onun keçilmə qabiliyyəti və düşmənin fəaliyyətinə təsiri, qonşuların və manqanın fəaliyyət üsulları, atəş açmanın və müşahidənin şərtləri, manevrin yerinə yetirilməsi, həmçinin döyüş mövqeyinin təchizatı üçün mühəndis işlərinin həcmi.

Niyyət hazırlandıqda manqa komandiri düşmənin irəliləməsi və açılması zamanı ona zərər vurulmasını, həmləsinin dəf edilməsi, müdafiəyə soxulduqda, həmçinin döyüş mövqeyinə, səngərə və əlaqə yoluna girməsi ilə hansı düşmənin, harada və hansı üsullarla məhv edilməsini, döyüş düzülüşünün qurulmasını, alınmış tapşırığın yerinə yetirilməsi və hazırlığı zamanı gizliliyin təmin olunmasını müəyyən etməlidir.

Döyüş düzülüşü elementlərinə (heyətlərə, şəxsi heyətə və atəş vasitələrinə) tapşırıqlarda manqa komandiri müəyyən edir: hər bir atəş mövqeyindən döyüş maşını (avtomatik qumbaraatan, tank əleyhinə raket kompleksi, tank əleyhinə dəzgahlı qumbaraatan) üçün əsas və əlavə atəş sektorlarını; pulemyotçunun, qumbaraatanın əsas və ehtiyat atəş mövqələrini, atıcıların əsas və ehtiyat atəş mövqələrini, hər bir atəş mövqeyindən (atəş üçün yerlərdən) əsas və əlavə atəş sektorları; düşmənin hücumunun dəf edilməsi və müdafiəyə so-



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

xulmuş düşmənin məhv (hansı düşməni, harada, nə vaxt, kiminlə əlaqədə və necə məhv etməli) edilməsi zamanı onların tapşırıqlarını və digər məsələləri. Motoatıcı (dağ-atıcı) manqanın komandiri əlavə olaraq döyüş qrupunun tərkibini (əgər onlar yaradılırsa) və onların döyüş düzülüşündə yerini təyin edir.

Qarşılıqlı əlaqənin əsas suallarında manqa komandiri döyüş düzülüşü elementlərinin öz aralarında (atəş vasitələrinin, şəxsi heyətin) və manqanın, taqımın çərçivəsində tapşırıqları yerinə yetirən böyük rəisin güc və vasitələrinin səylərinin razılaşdırılması üzrə tapşırıqları müəyyən edir.

Hərtərəfli təminatın əsas suallarında manqa komandiri döyüş tapşırığı yerinə yetirilən zaman və döyüşdən sonra mənəvi-psixoloji, maddi-texniki təminat üzrə tədbirlərin yerinə yetirilmə qaydalarını müəyyən edir.

İdarəetmənin əsas suallarında manqa komandiri təyin edir (aydınlaşdırır): döyüş düzülüşündə öz yerini; alınmış tapşırığın hazırlığı və yerinə yetirilməsi zamanı rabitə vasitələrindən istifadə qaydasını; idarəetmə, qarşılıqlı əlaqə, xəbərdar etmə, tanıtma siqnallarını və idarəetmənin ötürülməsini.

Motoatıcı manqa komandiri tərəfindən döyüş tapşırıqlarının verilməsi zamanı göstərilir:

– döyüş qruplarına (əgər onlar yaradılırsa) – döyüş heyətini, qrup başçısını, döyüş düzülüşündə yerini; atəş zolağını, əlavə atəş aparma və müşahidə sektorunu;

– piyadaların döyüş maşınının (zirehli transportyorun) heyətinə – əsas və ehtiyat atəş mövqeləri (sığınacaqlar), hər mövqedən əsas və əlavə atəş sektorları; döyüş tapşırıqları (hansı düşməni, harada, nə vaxt, kiminlə qarşılıqlı əlaqədə və necə məhv etmək), eləcə də sürücü-mexanikə (sürücüyə) ehtiyat (müvəqqəti) atəş mövqeyinə çıxış marşrutunu, müşahidənin aparılması və atəşə düzəlişləri;

– pulemyotçuya, qumbaraatana, atıcılara – əsas və ehtiyat atəş mövqeləri (atıcılara atəş açmaq üçün yerlər), onların hazırlanması və döyüş vaxtı yerdəyişmə qaydasını, hər bir atəş mövqeyindən (atəş üçün yerlər) əsas və əlavə atəş sektorları; döyüş tapşırıqları (hansı düşməni, harada, nə vaxt, kiminlə qarşılıqlı əlaqədə və necə məhv etmək).

Bütün döyüş əmri və sərəncamları beş bənddən ibarət olub vahid sadalanan formada tərtib edilir: birinci bənd – “**Vəziyyət**”; ikinci bənd – “**Tapşırıq**”; üçüncü bənd – “**İcra**”; dördüncü bənd – “**Təminat**”; beşinci bənd – “**İdarəetmə**”.

Manqa komandiri döyüş əmrində bunları göstərir:

“**Vəziyyət**” – vəziyyətin qiymətləndirilməsindən qısa nəticələr:

– qarşıda düşmənin tərkibi, vəziyyəti, güclü və zəif cəhətləri, ehtimal edilən fəaliyyət xarakteri;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI



– manqaya əlavə verilən və ya tabeliyindən çıxarılan güc və vasitələr, onların tabeliyə qəbul etmə və tabelikdən çıxarma qaydaları, böyük rəisin qüvvə və vasitələri ilə manqa çərçivəsində yerinə yetirilən tapşırıqlar;

– qonşuların və qarşılıqlı əlaqədə olan bölmələrinin tapşırıqları;

Tapşırıq – taqıma verilmiş döyüş tapşırığı;

İcra:

– fəaliyyət istiqamətində və atəş zolağında oriyentirləri təyin etmək (“*oriyentirləri təyin edirəm*” ifadəsindən sonra);

– döyüşə niyyətini müəyyənləşdirmək (“*qərara aldım*” ifadəsindən sonra);

– döyüş düzülüşü elementlərinə (atəş vasitələrinə, şəxsi heyətə) döyüş tərkibi dəqiqləşdirməklə döyüş tapşırığını vermək (“*əmr edirəm*” ifadəsindən sonra);

– koordinasiya tədbirlərini açıqlamaq (döyüşün aparılmasına hazırlıq tədbirlərinin yerinə yetirilmə müddəti; qarşılıqlı əlaqənin saxlanması qaydaları; taktiki fəaliyyətlərə hazırlıq vaxtı).

Təminat:

– maddi-texniki təminat üzrə (maddi vəsaitlərin çatdırılması, taktiki fəaliyyətlərin icrası üçün ayrılan sursatın miqdarı);

– tibb təminatı üzrə (təxliyyə və ilkin tibbi yardımın göstərilməsi qaydası);

İdarəetmə:

özünün və müavininin yerini.

1-ci MOTOATICI MANQA (MAM) KOMANDİRİNİN MÜDAFİƏYƏ DÖYÜŞ ƏMRİ (nümunə)

Vəziyyət: Taqım komandirindən aldığı məlumat əsasən düşmən əsas qüvvələrini _____ rayonda cəmləşdirir. Bizim döyüş mövqeyi istiqamətində düşmənün bir mexanikləşdirilmiş taqım qədər qüvvəsinin hücumu ehtimal olunur. Düşmənün taktiki fəaliyyətlərindən görünür ki, taqımın döyüş düzülüşündə bizim manqanın döyüş mövqeyi düşmənün əsas zərbəsinin cəmləşdirmə istiqamətində yerləşir. Onun hücumu _____ 2016-cı il tarixdə _____ istiqamətdə ehtimal olunur.

Manqaya əlavə verilən və ya tabeliyindən çıxarılan güc və vasitələr yoxdur (və ya var, onları tabeliyə qəbul etmə və tabelikdən çıxarma qaydaları).

____ MAM düşmənün _____ istiqamətində hücumunun qarşısını almaq məqsədilə _____ döyüş



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

mövqeyini müdafiə etsin. Döyüş sursatı – bir döyüş dəsti, şəxsi heyətin üzərində.

Sağdan ___ MAM düşmənin _____ istiqamətində hücumunun qarşısını almaq məqsədilə _____ döyüş mövqeyini müdafiə edir.

Soldan ___ MAM düşmənin _____ istiqamətində hücumunun qarşısını almaq məqsədilə _____ döyüş mövqeyini müdafiə edir.

Tapşırıq: ___ MAM tutduğu mövqeyi əldə saxlamaq məqsədilə _____ 2016-cı il tarixdən etibarən _____ döyüş mövqeyini mövqe müdafiəsinin əsaslarına görə müdafiə etsin və müdafiəyə hazır olsun.

İcra: Oriyentirləri təyin edirəm; oriyentir №1 – “Tək ağac” – 1000 m; oriyentir №2 – “Elektrik dirəyi” – 1200 m; oriyentir №3 – “Kolluq” – 1100 m; oriyentir №4 – “Bulaq” – 900 m.

Qərar (qərara aldım):

– Düşmən bölmələri _____ həddindən həmləyə keçdikdə manqanın bütün atəş vasitələrinin atəşləri ilə onu maksimum itkiyə məruz qoyaraq ön xəttə nizami qaydada həmləyə keçməsinə imkan vermərəm.

Düşmən bölmələri _____ həddindən ön xəttə yaxınlaşdıqda mina partlayış maneələrindən yararlanaraq, maneə atəşləri yaradaraq və manqanın digər bütün atəş vasitələrinin atəşləri ilə onu maksimum itkiyə məruz qoyub hücumunu pozmağa, dayandırmağa səy göstərəcəm və ön xəttə nizami şəkildə yaxınlaşmasına imkan verməyəcəm.

Düşmənin döyüş mövqeyimizə soxulma ehtimalı olduqda müdafiə olunan manqanın bütün atəş vasitələrindən, əl qumbaralarından və əlbəyaxa döyüşlə “HƏR SƏNGƏR UĞRUNDA – BİR ADDIM DA GERİ ÇƏKİLMƏMƏK!” prinsipi ilə, qonşularla qarşılıqlı əlaqədə onu maksimum itkiyə məruz qoyaraq hücum əzmini qırmağa, dayandırmağa, hücumunu dərinliyə və cinahlara inkişaf etdirməsinin qarşısını almağa səy göstərəcəm.

Manqanın döyüş düzülüşünü iki döyüş qrupu yaratmaqla təşkil edəcəm.

Müdafiənin hazırlanması və gedişi zamanı gizliliyi maskalanma tədbirlərinə ciddi riayət etməklə saxlayacam. Əsas döyüş xəttinin önündə tək əsgər üçün səngərlər, müşahidə məntəqələri hazırlanacaq və müqəvvalar yerləşdiriləcək.

Əmr (əmr edirəm):

– Manqa iki döyüş qrupuna ayrılısın. Birinci qrup atəş qrupu, ikinci qrup

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI



manevr qrupu. Döyüş qruplarının tərkibini təyin edirəm:

– atəş qrupunun tərkibi – qumbaraatan, qumbaraatan köməkçisi, pulemyotçu. Qrupun başçısı pulemyotçu əsgər Hüseynov.

– manevr qrupunun tərkibi – baş atıcı, atıcı, atıcı. Manevr qrupunun başçısı: baş atıcı əsgər Məmmədov.

Manqanın döyüş düzülüşündə atəş qruplarının yeri:

– məndən sağda – _____ atəş qrupu;

– məndən solda – _____ manevr qrupu.

Manqanın atəş zolağı: soldan – “Səhra”, “Yol əyrisi” (____), “Bulaq” (____); sağdan – “Qaya parçası” (____), “Elektrik dirəyi” (____).

Əlavə atəş sektoru: “Qaya parçası” (____), “Kolluq” (____).

Piyadaların döyüş məşininin komandiri! Əsas atəş mövqeyini manqanın döyüş mövqeyindən 200 m arxada _____ (____) tut.

Atəş sektoru: soldan – “Bulaq” (____), sağdan – “Elektrik dirəyi” (____).

Ehtiyat atəş mövqeyi əsas atəş mövqeyindən _____ hazırlansın. Atəş sektoru: soldan – “Bulaq” (____), sağdan – “Elektrik dirəyi” (____).

Düşmənin bir mexanikləşdirilmiş taqım qədər qüvvəsinin _____ həddindən hücum keçən qüvvəsi _____ 2016-cı il tarixdən etibarən sağdan ___ MAM, soldan ___ MAM ilə qarşılıqlı əlaqədə məhv edilsin, onun nizami şəkildə döyüş mövqeyimizə doğru hücumunun qarşısı alınsın.

Ehtiyat atəş mövqeyinə təyin olunmuş marşruta çıxış mənim komandamla yerinə yetirilsin. Düşmənin müşahidəsi fasiləsiz olaraq aparılsın və apardığınız atəşlərə düzəlişlər dərhal edilsin.

Pulemyotçu əsgər Hüseynov!

Əsas atəş mövqeyi – _____ hazırlansın.

Ehtiyat atəş mövqeyi – _____ hazırlansın.

Döyüş vaxtı ehtiyat atəş mövqeyinə yerdəyişmə mənim komandamla yerinə yetirilsin.

Atəş sektoru: əsas – “Bulaq” (____), “Elektrik dirəyi” (____). Əlavə – “Kolluq” (____).

Düşmənin canlı qüvvəsini _____ həddindən hücum keçdikdə _____ 2016-cı il tarixdən etibarən sağdan ___ MAM, soldan _____ ilə qarşılıqlı əlaqədə məhv edərək onu nizami şəkildə döyüş mövqeyimizə doğru hücumunun qarşısı alınsın.

Düşmənin ön xəttə soxulma ehtimalı yarandıqda qatar-qatar atəşlərlə,



DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

qumbaralardan istifadə edərək və əlbəyaxa döyüşərək “HƏR SƏNGƏR UĞRUNDA – BİR ADDIM DA GERİ ÇƏKİLMƏMƏK!” prinsipi ilə, qonşularla qarşılıqlı əlaqədə o maksimum itkiyə məruz qoyulsun, hücumunu dərinliyə və cinahlara inkişaf etdirməsinə imkan verilməsin.

(Digər atıcılara eyni şəkildə tapşırıqlar verilir)

Döyüşün aparılmasına hazırlıq tədbirlərinin yerinə yetirilmə vaxtı: _____2016-cı il.

Qonşularla, manqa daxilində və mənimlə qarşılıqlı əlaqə səslə və bayraqla, təyin edilmiş siqnallarla cədvələ uyğun döyüşün bütün mərhələsində yerinə yetiriləcək. Müdafiəyə hazır olma vaxtı: _____ 2016-cı il.

Təminat: Maddi-texniki təminatın əsas səyləri şəxsi heyətin vaxtında, təyin olunmuş normalara uyğun, fasiləsiz olaraq və qısa müddətdə bütün növ maddi-texniki təminat vasitələri ilə təminatdır. Şəxsi heyətin hərtərəfli təminatı, xüsusilə döyüş şəraitində qidalanması, geyim və fərdi gigiyena vasitələri ilə təmin olunması, vaxtında tibbi xidmətin göstərilməsi təşkil olunacaq. Müdafiəyə hazırlıq dövründə və xüsusilə də onun gedişində döyüş sursatı baş çavuş tərəfindən döyüş mövqeyində təmin olunacaq. Sursat şəxsi heyət üzərində bir döyüş dəsti, yaralılara ilk tibbi yardım göstərərək yaralı və ölümlərin toplama yerinə göndərsin.

İdarəetmə: Mənim yerim: durduğum yer – manqanın mərkəzi. Müavinim baş atıcı əsgər Məmmədov olacaq.

Manqa komandiri
çavuş Murad Nadirov

ƏDƏBİYYAT

Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə Döyüş təlimatı, III hissə. Taqım, manqa, tank.



RUSIYA FEDERASIYASININ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ TAKTİKİ QRUPLARIN DÖYÜŞLƏRDƏ TƏTBİQİ QAYDALARININ VƏ PRİNŞİPLƏRİNİN TƏHLİLİ

Polkovnik Siyavuş BABAYEV



Babayev Siyavuş Məmməd oğlu 1965-ci il yanvar ayının 1-də Lənkəran rayonunda anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1987) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən briqada komandiri vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının rəisi vəzifəsində xidmət edir. 2014-cü ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasında təhsil alır.

Açar sözlər: qanunsuz silahlı birləşmələr, döyüş dəstəsi şəklində fəaliyyət taktikası, qrup taktikası, kiçik döyüş qrupları, taktiki stereotiplər, RF-in Silahlı Qüvvələri, terror əleyhinə əməliyyat.

Ключевые слова: незаконные вооруженные формирования, тактика групповой деятельности, тактика групп, малые боевые группы, тактические стереотипы, вооруженные силы РФ, антитеррористическая операция.

Keywords: illicit paramilitary forces, tactic of group activity, tactic of group, tactic stereotypes, RF military forces,

e-mail: doktorantura@box.az

Gələcək döyüş fəaliyyətlərinin yaşayış məntəqələrində və dağlıq ərazilərdə aparılma ehtimalının çox yüksək olması, birlik və birləşmələrdən geniş cəbhədə istifadənin çətinliyi, bu şəraitdə iri miqyaslı əməliyyatların aparılmasını məhdudlaşdırır. Səbəb kimi deyə bilərik ki, tək-cə düşmənin müdafiəsinin qarşısında deyil, eyni zamanda müdafiənin dərinliyində də onun qanunsuz silahlı qurumlarına qəfil, yayındırıcı zərbələrin endirilməsi üçün mobil taktiki qrupların tətbiq edilməsi vacibdir. Müasir şəraitdə bu qrupların çətin döyüş vəziyyətində təşkil edilməsi, onların tətbiqi və idarə edilməsi qaydalarını müəyyən etmək məqsədilə inkişaf etmiş xarici ölkələrin SQ-də taktiki qrupların döyüşlərdə tətbiqi qaydalarının və prinsiplərinin təhlili zərurəti yaranır. Təqdim olunan məqalədə bütün bunlar Rusiya SQ-nin təmsalında analiz edilir.

Aparıcı xarici dövlətlərin ordularında XX əsrin axırı, XXI əsrin əvvəllərin-



HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

də hərbi texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar baş verən dəyişikliklər silahlı mübarizənin yeni formalarını zəruri etdi. Bu forma, qoşunların dəqiq təmas xəttinin olmaması şəraitində, düşmənin əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyində eyni vaxtda atəşlə təsir etməsi və onun arxa bölgədəki rayonlarının bütün dərinliyinə hərbi əməliyyatların yüksək tempdə həyata keçirilməsini, düşmənin aldadılmasının və qəfillik faktorunun rolunun yüksəlməsini, həmçinin gecə fəaliyyətlərini və düşmən qüvvələrinin uzaq məsafədən məhv edilməsini nəzərdə tutur.

Taktiki yeniliklərdən biri kimi meydana çıxmış, fərqli hərbi ixtisaslara malik mütəxəssisləri özündə cəmləşdirən “ikilik”, “üçlük” və daha böyük formalaşmalar Çeçenistanda aparılan iki hərbi kampaniyanın döyüş praktikasından yaranmışdır. [1] Bu vəziyyət qanunsuz silahlı birləşmələrlə (QSB) mübarizənin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu zaman partizan mübarizə metodları tətbiq edilir, qoşunların arxasında fəaliyyətdə olan cəbhənin yaradılmasına can atılır, onları daim psixoloji gərginlikdə saxlamaq, mənəvi və fiziki cəhətdən əldən salmaq, yormağa məqsədi daşıyır.

Belə praktika yeni deyildi. Hələ Əfqanıstanda Sovet ordusunun qoşunları bir çox gözlənilməz hadisələrlə üzləşdilər. Hər iki dünya müharibəsində olduğu kimi, klassik mübarizə qaydaları ilə fəaliyyət göstərmək deyil, elə döyüşlərin gedişatında illərlə yığılmış taktiki stereotipləri (şablonları) qətiyyətlə dəyişdirmək məcburiyyəti yaranırdı. Bu şəraitdə düşmənlə toqquşma epizodik və ocaq xarakteri daşıyır, gözlənilməz halda başladığı kimi də bitirdi. Bununla “Hər yerdə cəbhə” şəraitində qeyri-stereotip (şablonları) *dəstə fəaliyyəti taktikası* yaradıldı. [2]

Hər bir konkret taktiki planda döyüş tapşırığının həlli üçün fərdi qaydada güc və vasitə qruplaşmaları yaradılırdı. Bu qruplaşmanın əsasını əksər hallarda tanklarla, artilleriya ilə və istehkamçılarla gücləndirilmiş motoatıcı tabor təşkil edirdi. Bu, *zərbə-həmlə, reydlər və ya yandan keçmə dəstələri* kimi hədəf təyinatlı dəstə idi.

Şimali Qafqazda gedən döyüş fəaliyyətləri öz məzmununa, formalarına və qoşunların tətbiqi üsullarına görə bir çox hallarda Əfqanıstan müharibəsinə oxşayırdı. Eynilə “qurama-ocaq” xarakterli döyüş fəaliyyətləri, təmas xətti olmayan, cəbhə və arxa cəbhə arasında dəqiq olmayan sərhədlərlə genişləndirilmiş döyüş sahəsi, eynilə nizamsız qruplaşmaların basqın taktikası, həmin mübarizə üsulları, yaxın məsafədən xəncərvari atəş zərbələri, hərbi karvanlara, keşikçi zastavalarına və qarnizonlara qəfil hücumlar, yollarda pusqular, kütləvi minalama, snayperlərin tətbiq edilməsi, məhz oxşarlıq bunlar idi.

Buna baxmayaraq, Şimali Qafqaz regionunda qoşunlar Əfqanıstandan fərqli olaraq spesifik şəraitdə, daha mürəkkəb müxtəlif taktiki tapşırıqları həll etməli idilər.



Döyüşçülərin fəaliyyət üslubları dəyişmiş, təkmilləşdirilmiş, daha da kəskin olmuşdur. Dağıstana girən zaman təşkilati cəhətdən böyük olan QSB uğradığı məğlubiyyətdən sonra hər şeydən öncə “birə sancması” taktikasına keçmiş və daha kiçik, pərakəndə quldur dəstələri kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. [3]

Bu zaman əsas etibarilə terror-təxribat aksiyaları, “arı yığıcı” sığ- rayış-geri çəkilmələr, gözlənilməz hücumlar, atəş basqınları, pusqu fəaliyyətləri, snayper atəşləri, kütləvi mina-sürprizlər tətbiq edilirdi.

Pulemyotçularla, snayperlərlə, qumbaraatanlarla, avtomatçılarla bir yerdə fəaliyyət göstərən minaatan qrupları da federal qüvvələrə az tələfat vermirdi. Avtomobildə yerləşən minaatan qrup 5-6 atəş açdıqdan sonra yerini dəyişir və nəticədə topçular üçün hədəfə çevrilmirdilər. Belə ki, topçular həmin qrupu müəyyən edib atəş üçün hesablamalar aparmağı vaxt üzrə çətinləşdirirdilər.

Bu da öz növbəsində motoatıcı, tank və hava desant qoşunlarının fəaliyyət üsullarının sonrakı inkişafını müəyyən etdi. Dəstə taktikasının məntiqi davamı və müəyyən əlavəsi kimi *kiçik döyüş qruplarının fəaliyyəti* meydana çıxdı. Bunları şərti olaraq “*qrup*” adlandırmaq olar. [4]

Federal qoşunların terror əleyhinə əməliyyatlarında “*qrup*” taktikası əməliyyat-taktiki şəraitin dəyişməsinə cavab reaksiyası idi. Bu özündə müxtəlif hərbi ixtisasları – avtomatçı, pulemyotçu, qumbaraatan, lazım olduqda istehkamçı, bəzən də odsaçan silahları birləşdirən kiçik qrupların fəaliyyəti idi. Belə qrupların yaradılmasının məqsədi daha qıvraq, səpələnmiş döyüş düzülüşü olan, hər bir atıcı silah növünün döyüş keyfiyyətini maksimal effektiv şəkildə təmin edə bilən qrupa malik olmaq idi. Bu halda kiçik komandirlərin döyüşün idarə edilməsi üzrə rolu, qoyulmuş tapşırığın yerinə yetirilməsi üzrə hər bir hərbi qulluqçunun sərbəstliyi və məsuliyyəti artır.

Döyüş qruplarının yaradılmasına snayperlərin effektiv fəaliyyətini təmin etməyin də vacibliyi səbəb oldu. Bir sıra hallarda, əsasən də dağlarda və şəhərdə döyüş zamanı snayper mərkəzi fiqur olurdu. Vacib hədəfləri məhv edərək o, bir çox hallarda müvəffəqiyyəti təmin edirdi. Amma snayperlərin istifadəsi uzun zaman lazım olan müvəffəqiyyəti gətirmədi. Belə ki, onlar adi motoatıcı kimi fəaliyyət göstərirdi. Komandirlər döyüş düzülüşündə onlar üçün münasib yer təyin etməyi bacarmırdılar. Snayperlər döyüş qrupuna daxil edildikdən sonra vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Bundan sonra snayperlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan avtomatçı, pulemyotçu, qumbaraatan ona hədəfin axtarılmasında, mövqenin seçilməsində, maskalanmasında və qorunmasında kömək etməyə başladılar.

Əvvəlcə qrupun fəaliyyətinin döyüş uzlaşmasına, müəyyən edilmiş sinxron hərəkətlərinə və onların qarşılıqlı himayəsinə müvəffəq olmaq çətin idi. Motoatıcılar düşmən mövqelərindən çox uzaq yerdə piyada hərəkətə başlayır,



HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

qruplar isə ayrı-ayrılıqda, razılaşdırılmamış və atəşlə qarşılıqlı əlaqə olmadan irəliləyirdi ki, bu da düşmən döyüşçülərinə hücumun dəf edilməsini asanlaşdırırdı. Atəş vasitələrinin döyüş qrupları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti çətinliklə həyata keçirilirdi. Piyadaların döyüş maşınları hücum edən qruplardan 1000 m, tanklar isə 1-4 km uzaqlıqdan onları atəşlə himayə edirdi. Bu da öz növbəsində düşmən döyüşçülərinin atəş nöqtələrinin tez və effektiv susdurulmasına imkan vermirdi. Beləliklə, döyüş qrupları atəş himayəsindən məhrum olurdu. Bütün bunlar həm qrup daxilində, həmçinin qruplararası və eləcə də atəş vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinə xüsusi diqqət tələb edirdi. Göstərilən problemin həllinin kəsərli metodu fəaliyyət rayonuna oxşar ərazidə əvvəlcədən keçirilən taktiki-sıra məşğələləri və taktiki-atəş məşqləri oldu. Bu da hər bir hərbi qulluqçuya, eləcə də bütün qrupa taqımın, bölüyün döyüş düzülüşlərində onların yerlərini aydın şəkildə başa salmağa imkan verirdi. Bu metod əlavə olaraq, onlara hansı tapşırığı və necə yerinə yetirməyi, qonşularla birgə fəaliyyətin üsul və qaydalarını, himayə edən atəş vasitələri ilə, istehkamçılarla, odsaçanlarla birgə fəaliyyət qaydalarını, eləcə də idarəetmə və xəbərdarətmə siqnallarını, tanıtma, çağırış, atəşin dəyişdirilməsi və kəsilməsi siqnallarını izah etməyə imkan verirdi.

QSB komandanlığı döyüş qruplarının dağlarda tətbiqi zamanı xüsusi çətinliklərlə qarşılaşdılar. Belə ki, QSB tərkibinə daxil olan bir çox bölmələr daimi yaşayış yerlərində xüsusi hazırlıq keçmə imkanına malik deyildilər. Bununla əlaqədar Əfqanıstan müharibəsinin təcrübəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. 40-cı ordunun komplektləşdirilməsindən əvvəl şəxsi heyətlə Türkiyədən hərbi dairəsinin xüsusi təlim mərkəzlərində 3-4 aylıq hazırlıq keçdikdən sonra onlar döyüş zonalarına göndərilirdilər. Amma terror əleyhinə əməliyyatın gedişi dövründə belə imkan birləşmiş qoşun qruplaşmalarında yox idi. Ona görə də dağlarda döyüş fəaliyyətlərinin necə aparılması elə döyüşlərin gedişində öyrədilirdi. Təəssüf ki, 58-ci ordunun dağ təlim mərkəzinin imkanlarından tam istifadə edilmirdi. Təcrübə göstərir ki, hər bir döyüş qrupunun şəxsi heyəti dağ hazırlığı keçməlidir. Bu özündə fiziki hazırlığı, maneələrin dəf edilməsinin məşq etdirilməsini, dağlarda səmtləşmənin öyrənilməsini, əsasən də gecə, dumanlı vaxtlarda, məsafələrin təyin edilməsini özündə cəmləşdirməlidir. Bütün hərbi qulluqçular hədəf yerinin böyük bucağı altında, çətin meteoroloji şəraitdə öz ştat silahından atəş aparmağı, mühəndis işini, minaların qurulması və zərərsizləşdirilməsini, partlayış işlərinin aparılmasını, eləcə də dağlarda qayaların, mağaraların, digər təbii gizlənmə yerlərinin döyüş aparmaq üçün uyğunlaşdırılmasını, onlardan mühafizə və maskalanma üçün istifadə olunmasını yaxşı mənimsəməlidirlər.

Hakim yüksəkliklərin ələ keçirilməsi, vadilərdə, dərələrdə hərəkət, maneə və çəpərlərin dəf edilməsi zamanı döyüş qruplarının fəaliyyətlərinin razılaş-



dırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Burada bütün döyüşçülərdən bir-birinə qarşılıqlı köməyin göstərilməsi və yoldaşının xilas edilməsi üçün çalışması tələb olunur. Qarşılıqlı fəaliyyət siqnallarının sadə, asan yadda qalan və aydın şəkildə, bir-birindən seçilə bilən olması məqsədəuyğundur.

Təcrübə göstərir ki, ixtisasından aslı olmayaraq döyüş qrupuna aid hər bir hərbi qulluqçuya dağlarda ərazinin kəşfini aparmağın üsulları, əsasən də aşırımların, keçidlərin, dərələrin, yolların, hündürlüklərin, cığırların, yoxuş və enişlərin, düşmən döyüşçülərinin cinahlarına və arxalarına çıxaran yaxınlaşma yollarının müəyyən edilməsi öyrədilməlidir. Hər bir hərbi qulluqçu düşmənin fəaliyyət taktikasını möhkəm bilməlidir. Axtarışın aparılması üzrə taktiki-sıra məşğələlərində əsas diqqəti fəaliyyət obyektini bir neçə istiqamətdən dəqiq öyrənilməsinə, ələ keçirmə qrupunun çıxış mövqelərinin dəqiqləşdirilməsinə, obyektə çıxış yollarının öyrənilməsinə, eləcə də güc və vasitələrin tətbiqinin seçilmiş variantlarına yönəltmək lazımdır.

Döyüş qrupunun başçıları yolların kənarında, dərələrdə, cığırlarda, hündürlüklərin yamaclarında, yaşayış məntəqələrində və digər yerlərdə pusqu qurmaq üçün daha əlverişli yerlərin seçilməsi gərəkliyi bilməlidirlər.

Hücum üçün təyin olunmuş döyüş qruplarının pusqu yerlərinin düşmənin ehtimal olunan hərəkət marşrutlarına daha yaxın yerdə yerləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Mövqelər ələ tutulmalıdır ki, düşmənin sərəncamında olan bütün vasitələrini atəş altına almaq mümkün olsun.

Ərazinin aranıb-daranmasını ələ təşkil etmək lazımdır ki, qrupların növbə ilə həddən-həddə hərəkəti təmin edilsin. Qruplardan biri əraziyə nəzarət ediyi müddətdə, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan digər qrup hədəfdən 25-30 m aralıda əlverişli həddə yerləşir və onu nişangahda saxlayır. Düşmən snayperlərinin çox ciddi şəkildə maskalandığından onların müəyyən edilməsi və tapılması xüsusi çətinlik yaradır. Onların tapılması üçün döyüş cütlüyünün (üçlüyün) tərkibində ixtisasçı-müşahidəçinin olması vacibdir.

Yaşayış məntəqələrində həmlə fəaliyyətlərinə hazırlıq dövründə əsas səylərin döyüş qruplaşmalarının küçələrin qırağı ilə hərəkəti, dağıntıların keçilməsi, binaların içində aparılan döyüşlərdə, düşmənin atəş nöqtələrinin "kor edilməsi" və gizli manevrin təmin edilməsi üçün tüstüdən istifadə və ya atəş nöqtələrinin odsaçanlarla məhv edilməsi zamanı qarşılıqlı fəaliyyət qaydasının məşq etdirilməsinə yönəldilməsi tələb olunur. [5]

Praktika göstərdi ki, döyüş qruplarının yaşayış məntəqələrində, kəskin dəyişən və bağlı ərazilərdə fəaliyyətlərini müşahidə etmək çətinləşdiyi üçün onları atəşlə dəstəkləmək də mürəkkəbləşir.

Belə hallarda hər bir istiqamətdə hədəflərin seçilərək məhv edilməsinin təmin edilməsi vacibdir. Burada atəş dəstəyinin zona-hədəf metodu tətbiq oluna bilər. Bu zaman motoatıcı, tank, hava desant bölmələrinin komandirləri döyüş



HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

qruplarının atəşinin və manevrinin razılaşdırılması, artilleriyanın atəşinin idarə olunmasında daha geniş şəkildə iştirak etmək imkanı qazanırlar. Düşmən qruplarının təcrid edilməsi zamanı atəşlə haşiyələnmə, axtarış zamanı isə atəşlə darəmə tətbiq oluna bilər.

Qrup taktikasında idarəetmə sisteminə xüsusi tələblər irəli sürülür. Terror əleyhinə əməliyyatlarda çətinliklər ondan ibarət idi ki, döyüş qrupları radio-rabitə əlaqəsi ilə təmin edilməmişdi. Böyük, taqım komandirləri qruplara komandaları işıq, səs siqnalları vasitəsilə verirdilər ki, bu da öz növbəsində döyüş vaxtı xüsusilə də kəskin dəyişən ərazilərdə çox çətin idi. Belə şəraitdə manqa, heyət, hesab, qrup komandirlərinin sərbəstliyinə, təşəbbüsünə və dərəkəsinə ümid edilirdi.

Ümumiyyətlə, terror əleyhinə əməliyyatların təcrübəsi göstərdi ki, döyüş qruplarının yaradılması özünü doğrultdu. Lazım olan səviyyədə hazırlıq və hərtərəfli təminat zamanı onlar dağlarda, yaşayış məntəqələrində, döyüş mühafizəsi tərkibində, müdafiədə, hücumda, keşikçi zastavalarında, axtarışda, təcrid etmədə, patrulluq etmədə və həmlə fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilərlər.

Bununla yanaşı, belə qrupların yaradılmasının hərbi məharətinin əsas prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etdiyini də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Bu prinsip – güc və vasitələrin əsas istiqamətdə cəmləşdirilməsidir. Eləcə də pərakəndə fəaliyyət taktikasını istənilən düşməyə tətbiq etmək olmaz.

Qrup taktikasının qoşun praktikasında yer alması, döyüş fəaliyyətlərinin hazırlanması işinin metodlarına bir çox düzəlişlərin edilməsi aktualıq daşıyır. Komandirlərin söylərinin ağırlıq mərkəzləri daha çox kiçik taktiki səviyyəyə – bilavasitə taqım, manqa, qrup, hesab, heyət komandirlərinə keçir. Bunların bacarıqlı fəaliyyətindən döyüşün nəticəsi həlledici dərəcədə asılı olur.

Terror əleyhinə əməliyyatların təcrübəsi göstərdi ki, döyüş qruplarının tətbiqinin effektivliyi bir çox halda hər bir hərbi qulluqçunun mənəvi-döyüş keyfiyyətləri ilə, xüsusilə də kiçik komandirlərin, onların düşməyə qarşı qəfil və qeyri-standart fəaliyyət göstərmə bacarıqları ilə müəyyən olunur.

Nəticədə, qeyd edək ki, döyüş qrupu taktikasının öyrənilməsi zaman tələb edən və çətin prosesdir. Bu işə hərbi nəzəriyyəçilərlə yanaşı, praktikada tətbiq edənlər də öz töhfəsini verməlidirlər.

NƏTİCƏ

Məqalədə RF-in SQ-də taktiki qrupların tətbiqi təcrübələrinin təhlili aparılıb. Kiçik döyüş qruplarının fəaliyyəti araşdırılıb və onların dağlıq şəraitində və yaşayış məntəqələrində tətbiqinin effektivliyi müəyyən edilib. Qanunsuz silahlı birləşmələrlə (QSB) mübarizənin aparılması qaydaları araşdırılıb.



ӘДӘБИҮҮАТ

1. Finch, R. Why the Russian Military Failed in Chechnya. Fort Leavenworth, KS: FMSO, 1997. P. 5-6; Celestan, G. Wounded Bear: The Ongoing Russian Military Operation in Chechnya. Fort Leavenworth, KS: FMSO, 1996. P. 5
2. Воробьев И.Н. Тактика – искусство боя. учеб. Пособие / И.Н.Воробьев. – Москва: 2002
3. Cassidy, Robert M. Russia in Afghanistan and Chechnya: military strategic culture and the paradoxes of asymmetric conflict. Carlisle Barracks, Pa: Strategic Studies Institute: U.S. Army War College, 2003
4. Попов В. И. О концепции создания Мобильных сил // Военная мысль №11. -М: - 2005
5. Edwards, S. Mars Unmasked: the Changing Face of Urban Operations. Santa Monica, CA: RAND, 2000. P. 28

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ ПРИНЦИПОВ И ПРАВИЛ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТАКТИЧЕСКИХ ГРУПП В БОЮ В ВС РФ

С.БАБАЕВ

Высокая вероятность в будущем боевых действий в населенных пунктах и горных условиях, трудность действий соединений и объединений широким фронтом ограничивает проведение операций в широких масштабах. В данной статье проведен анализ принципов применения в боях тактических групп ВС РФ.

SUMMARY

THE ANALYSIS OF PRINCIPLES AND RULES OF GROUPS APPLICATION IN ARMED FORCES OF RF

S.BABAEV

High probability of battle activity in human settlements and mountain, difficulty of military formation activity by wide battlefront restrict battle operation on a large scale in future. In this paper, application principles of tactical groups of RF are analysed.



QOŞUNLARIN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ

**Polkovnik Arif Həsənov,
Polkovnik-leytenant Mehman Hüseynov,
Polkovnik-leytenant Rabil Manafov**



Həsənov Arif Həsən oğlu 1973-cü il may ayının 2-də Kəlbəcər rayonunda anadan olub. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasını (1995), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2012) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən Rabitə və AİS İdarəsinin şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının rabitə və AİS silsiləsinin rəisi-dosent vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının adyunkturasında təhsil alır.



Hüseynov Mehman Abdülhəmid oğlu 1976-cı il yanvar ayının 30-da Şəki şəhərində anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1997) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə xidmət edib.

Hal-hazırda Rabitə və AİS İdarəsinin radio və kosmik rabitə şöbəsinin bölmə rəisi vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında təhsil alır.



Manafov Rabil Qədemulla oğlu 1978-ci il iyul ayının 31-də Astara rayonunda anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1999) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə xidmət edib.

Hal-hazırda əlahiddə rabitə taborunun komandiri vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının magistraturasında təhsil alır.

Açar sözlər: avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, rabitənin idarəedilməsi sistemi, kompüter şəbəkəsi, məlumat ötürülmə texniki vasitələri, şifrləmə.

Ключевые слова: автоматизированные системы управление, системы управление связи, компьютер, технические средство передачи данных, шифрование.

Keywords: systems of digital management, management system for communication, computer network, technical channel for information streaming, code.

e-mail: arifhasan2828@yandex.ru; mehmanhuseyn1@gmail.com; rabil_78@mail.ru



Avtomatlaşdırılmış idarəetmə (Aİ) – idarə olunan obyekt proseslərinin lazımi səviyyədə saxlanılmasına, yaxud tələb olunan şəkildə dəyişdirilməsinə avtomatik qurğularla yönəldilən təsirlərin məcmusudur. [1] Adətən Aİ effektivliyin (məhsuldarlığın) yüksəldilməsi, tənzimlənmənin keyfiyyət və dəqiqliyi, nisbətən çətin, insan səhhəti üçün təhlükəli olan şəraitdə tətbiq olunur. Aİ-nin məqsədi idarəolunan obyektin (kəmiyyətin) çıxış kəmiyyətinin zaman daxilində dəyişməsi ilə əlaqələndirilir. Aİ müxtəlif idarə olunma obyektlərinin xarakter və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla idarəetmənin məqsədinə nail olmaq üçün obyektin idarə olunmasına müvafiq idarəedici təsir göstərir. İdarəetmə təsiri idarəetmə qurğusu tərəfindən yaradılır. İdarəetmə qurğusu ilə qarşılıqlı təsirdə olan idarə olunan obyekt avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemini təşkil edir (AİS). AİS idarəolunan obyektin işini sürətləndirir, iş rejimini saxlayır və ya yaxşılaşdırır. [1]

Qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (QAİS) – avtomatlaşdırılma vasitələrinə informasiyanın işlənməsinin, rabitənin və məlumat ötürülməsinin, təhlil proseslərinin avtomatlaşdırılmasının və şəraitin qiymətləndirilməsinin, qərar qəbul edilməsinin, planlaşdırmanın, tapşırıqların qoyuluşunun və qoşunlara çatdırılmasının, onların istifadəsinin yoxlanılmasının qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusudur. [1] O, orqanların (sistemlərin) avtomatlaşdırılması vasitələrinin kompleksini və müxtəlif səviyyələrin idarə olunmasını, məlumat mübadiləsinin sistem və vasitələrini, rabitənin avtomatlaşdırılması, kommutasiyası (fiziki və virtual kommutasiya) və göndərilməsi (ötürülməsi) vasitələrini əhatə edir.

İdarəetmə məntəqələrinin avtomatlaşdırılması vasitələri kompleksi öz növbəsində, sadalanan vasitələrdən: məlumat ötürülməsi kompleks və vasitələrindən, avtomatlaşdırılmış iş yerlərindən, kollektiv və fərdi istifadə olunan informasiyanın əksetdirmə vasitələrindən, sənədləşdirmə və çap vasitələrindən, eləcə də qoşunların idarə olunmasının avtomatlaşdırılmış sisteminin fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onların işinin idarə olunmasına nəzarətdən ibarətdir. [2]

Qoşunların idarəedilməsinin avtomatlaşdırılmasının vasitə və sistemlərinin əsas təyinatı – idarəetmə proseslərinin operativliyinin artırılması, sabitliyi, çevikliyi, gizliliyi və keyfiyyətidir. [1]

Nümunə olaraq aşağıdakı konkret məsələləri göstərmək olar:

– hərbi idarəetmə üzrə komandaların, siqnalların və s. yayılması, ötürülməsi, qəbulu, təsviri;

– mərkəzi elektron hesablama kompleksində tətbiqi proqramların (məlumat-sorğu, hesabat) müəyyən qanunları ilə saxlanılan və təkmilləşdirilən rəsmiləşdirilmiş informasiyanın yaranması, ötürülməsi, qəbul edilməsi və təsviri;



– ötürülən və qəbul olunan məlumatın sənədləşdirilməsi.

Qoşunların idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sisteminin (QİAS) ayrılmaz tərkib hissələri: avtomatlaşdırılmış rabitə sistemi (ARS), döyüş vasitələrinin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması sistemi (DVİAS) və atəşin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması sistemləridir (AİAS).

İstənilən QİAS-ın əsasını rabitə sistemi təşkil edir. [2]

Müasir dövrdə qoşunların idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemlərində rabitə sistemləri rabitənin müxtəlif təşkilati-texniki strukturuna, qüvvə və vasitələrə malikdir. Belə sistemlərdə naqıl, fiber optik, radio, radiorele, troposfer, kosmik rabitə vasitələri istifadə olunur. [1]

Bunlara dayaq rabitə şəbəkəsi, idarəetmə məntəqələrinin rabitə qovşaqları, birbaşa rabitə xətləri, idarəetmə məntəqələrinin həlqələrinin dayaq şəbəkəsinə bağlanma xətləri, feldyeger-poçt rabitəsi şəbəkəsi, rabitənin texniki təminatı sistemi və QİAS, rabitənin idarə edilməsi sistemi, rabitənin qüvvə və vasitələrinin ehtiyatları aid edilir.

Sülh dövründə rabitə sistemləri qoşunların daimi yerləşmə rayonları nəzərə alınmaqla, böhran və müharibə dövründə isə əməliyyatın (döyüşün) niyyətinə, qoşunların tapşırıqlarına və qoşunların idarə edilməsinin tələblərinə uyğun olaraq yaradılır.

QİAS-ın həll olunan məsələləri və onların həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan texniki vəsaitləri nəzərə almaqla qoşunların idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sisteminə geniş bir kompüter şəbəkəsi kimi baxmaq olar. Bu kompüter şəbəkəsi öz növbəsində məlumat ötürülmənin təkmilləşdirilmə qovşaqlarından və ötürülmə qovşaqlarını birləşdirən yollardan ibarətdir.

Silahlanma sistemlərinin inkişafı, həll olunan məsələlərin diapazonu, müxtəlifliyi və genişliyi, hazırlıq dərəcəsi, sürət, real zamana yaxın anda qərar vermə tələbi, şəraitdən irəli gələn şərtlər və variantların tətbiqi QİAS aparatlarının element bazasının dayanmadan modernləşdirilməsini, texniki həllini, məlumatların işlənmə alqoritmləri və program təminatının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

QİAS-da işlənən və ötürülən informasiya axınlarının artması, (ikitərəfli video əlaqənin və ya müxtəlif idarəetmə məntəqələri arasında videokonfransların təşkili), məlumat ötürülməsinin müasir rəqəmsal yollarının vacibliyini tələb edir.

QİAS-da qoyulan məsələlərin həllinə imkan verən texniki vasitələrin müxtəlif nümunələri daima hazırlanır və tətbiq olunur. Məlumat ötürülmə texniki vasitələri təkmilləşdirilir, fiber optik kabellər geniş tətbiq edilir, genişzolaqlı rəqəmsal radiorele stansiyaları və buraxma qabiliyyəti yüksək olan peyk rabitə sistemləri yaradılır. [2]

QİAS-da məlumat mübadiləsi sisteminin təkmilləşdirilməsi vacib, ancaq



böyük maddi xərc və çox sayda peşəkar personalın cəlb olunmasını tələb edən maliyyə cəhətdən olduqca sərfiyyatlı bir prosesdir.

Bununla belə, idarəetmənin avtomatlaşdırılmış sistemi müasir istehsal və biznes proseslərində geniş tətbiq olunur. Təşkilatlar tərəfindən müxtəlif ölçü, analitik avtomatlaşdırılmış sistemlər, anbarların, maliyyənin, şəxsi heyətin, avadanlıqların idarəedilməsi sistemləri geniş istifadə olunur.

Təbii ki, sənaye müəssisələrinin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemlərinə hərbi təyinatlı sistemlər kimi ciddi tələblər irəli sürülmür. Həmçinin belə sistemlərin dəyəri dəfələrlə azdır.

İdarəetmənin avtomatlaşdırılmış sisteminin müəssisələrinin elementləri arasında məlumat mübadiləsinin təşkil olunması üçün həm yerli hesablama şəbəkələri, həm də ümumi istifadə olunan məlumat şəbəkələrindən istifadə olunur (hal hazırda ən çox yayılmış və inkişaf etmiş internetdir). Lakin hərbi təyinatlı AİS-də məlumat mübadiləsinin təşkil olunması üçün hərbi rabitə sistemlərinə geniş yer verilir və yerli şəbəkələrin istifadəsinin minimuma endirilməsinə səy göstərilir.

Bəzi hallarda daimi yerləşmə yerlərində qərargahlararası və qərargahlar daxilində məlumat mübadiləsinin təşkili üçün yerli şəbəkələr istifadə olunur. Qərargahlar daxilində "Ethernet" (eternet) standartının istifadəsilə qurulan kompüterlər şəbəkə interfeysləri ilə təchiz olunan kabellərlə və ya "WIFI" (vayfay) standartlı radiokanalların köməyi ilə mübadilə təşkili olunur. Məlumat təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə SQ-nin idarəetmə sistemində internet və "WIFI"-dən minimum istifadə məqsədə uyğundur.

Müxtəlif regionlarda (rayonlarda) yerləşən bölmələr arasında əlaqənin təşkili üçün məxfiləşdirici vasitələrin tətbiqi ilə internet şəbəkəsindən istifadə oluna bilər. Obyektin yerli şəbəkəsi sərhəd marşrutlayıcısından (müvafiq məxfiləşdirici vasitələrin tətbiqi ilə) qlobal şəbəkəyə qoşulur. [3]

Məlumatların ötürülməsi üçün ümumistifadə məlumat şəbəkələrindən istifadə olunması məlumat ötürülməsinin yollarının təşkil edilməsi və onlara xidmət üçün xərcləri azaltmağa imkan verir.

Lakin məlumatın ümumistifadə şəbəkələrindən ötürülməsinin təşkilində məlumatların ələ keçirilməkdən mühafizə problemi, eləcə də, məlumat ötürülməsi kanalının fəaliyyətinin etibarlılığının təmin olunması problemi meydana gəlir ki, bu da real zamanda tapşırıqları yerinə yetirən idarəetmənin avtomatlaşdırılması üçün olduqca aktual və ciddi məsələlərdən biridir. [4]

Ümumistifadə şəbəkəsində məlumatların ötürülməsi zamanı onların təhlükəsizliyinin təmin olunması problemi bir neçə yolla həll oluna bilər. Bunlardan ən çox yayılanı şifrləmə və xüsusi virtual şəbəkələrin təşkilidir (*VPN-Virtual Private Network*). [5]

Şifrləmə – məlumatın təsdiq edilməmiş şəxslərdən gizlədilməsi məqsədilə



dəyişilməsidir. Eyni zamanda, icazə verilmiş şəxslərin bu məlumatlara daxil olmasına imkan verir. [3]

Şifrələmə əsasən ötürülən məlumatın məxfiliyinə riayət olunması məsələsinə xidmət edir. Şifrələmənin istənilən alqoritminin əsas xüsusiyyəti açaqdan istifadə olunmasıdır.

İstifadəçilər o zaman razılaşıdırılmış (təsdiq edilmiş) sayılırlar ki, onlar müəyyən olunmuş açara sahib olsunlar. Şifrələmənin bütün tapşırığı, bu prosesin məhz necə həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Bütövlükdə şifrələmə iki tərkib hissədən ibarətdir – şifrələmə və deşifrələmə (şifrənin açılması).

Şifrələmənin köməyilə məlumat təhlükəsizliyinin – konfidensiallıq, tamlıq eyniləşdirmək olmaqla üç vəziyyəti təmin edilir. [3, 7]

Konfidensiallıq – şifrələmədə məlumatın ötürülməsi və saxlanması zamanı onun razılaşıdırılmamış (təsdiq olunmamış) istifadəçilərdən gizlədilməsi (saxlanması) üçün istifadə edilir.

Tamlıq – şifrələmədə məlumatın ötürülməsi və saxlanması zamanı kənar müdaxilələr nəticəsində dəyişikliklər edilməsinin qarşısının alınması üçün istifadə edilir.

Eyniləşdirmək – şifrələmədə məlumat mənbəyi mənsubu və məlumatın əvvəl məhz onun tərəfindən göndərilmiş faktların informasiya alaraq ötürülməsindən imtina edilməsinin qarşısının alınması üçün istifadə edilir.

Mövcud şifrələmə metodlarını üç böyük qrupa ayırmaq olar: [3]

- simmetrik şifrələmə;
- asimmetrik şifrələmə;
- xüsusi virtual şəbəkə (VPN).

Simmetrik şifrələmədə şifrələnmə və şifrələnmənin açılması üçün bir açaqdan istifadə olunur.

VPN-də bir və ya bir neçə şəbəkə birləşmələrini başqa şəbəkə vasitəsi ilə (məsələn: internet) təmin etməyə imkan verən texnologiyaların məntiqi şəbəkəsi ümumiləşdirilir. Baxmayaraq ki, bəzi hallarda rabitə çox az inanılan şəbəkələrdə yerinə yetirilir (sosial şəbəkələrdə), qurulmuş məntiqi şəbəkənin etibarlılığı kriptografiya vasitələri sayəsində qurulmuş baza şəbəkələrinin etibarlılığı səviyyəsindən asılı deyil.

VPN birləşdirilməsi həmişə “nöqtədən-nöqtəyə”, eləcə də “tunel” adı ilə tanınan virtual kanal (kommunikasiya) növündən ibarət olur. “Tunel” qorunmamış şəbəkədə yaradılır ki, bu xüsusda çox vaxt internet şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Nöqtədən-nöqtəyə birləşdirilməsi həmişə iki kompüter arasında qurulmanı nəzərdə tutur ki, bunlar da qovşaq adlanır. Hər qovşaq məlumatların şif-



rlənməsinə onun tunelə daxil olana qədər, şifrələnmənin açılmasına isə tuneli tərk edən vaxta qədər cavab verir.

VPN şlüzlərin və VPN sifarişçilərin bir çox variantları mövcuddur. Bu VPN aparat qurğusu və ya VPN program təminatı ola bilər, hansı ki, marşrutlayıcı və ya komanda məntəqəsində qurulur.

Eyni zamanda şifrələnmiş məlumatların VPN realizasiyasının geniş yayılanlarından biri də “IPsec”-dir (aypisek) (IP Security). [7]

IPsec – məlumatların qorunmasının təmin olunması üçün şəbəkələrarası **IP** (aypı) protokolu ilə ötürülən protokolların dəstidir. Bunlar IP paketlərin şifrələnməsini və ya doğruluğunu təsdiq etməyə imkan verir. IPsec həmçinin İnternet şəbəkələrində qorunmuş açar mübadiləsinin protokollarını özündə cəmləşdirir.

IPsec protokolları şəbəkə səviyyəsində işləyir. IPsec iki IP düyünü və iki təhlükəsizlik şlüzü arasında və ya IP düyünü və təhlükəsizlik şlüzü arasında təhlükəsizliyin təmin olunması üçün istifadə oluna bilər. [6] IPsec şəbəkə üzrə ötürülən məlumatların bütövlüyünü və məxfiliyini təmin edə bilər.

IPsec protokolu əsasən, VPN “tunnel”lərin təşkil olunması üçün istifadə olunur. Şəbəkələrarası ekranın məqsədi ondan keçən paketlərə qoyulmuş qanunlarla nəzarət edilməsi və onların yoxlamasından ibarətdir. Əgər ötürülən paketlər bu qaydaların təsiri altına düşürsə, şəbəkələrarası ekran onları müvafiq üsulla emal edir və ya düzəlişlər edir. Belə ki, o müəyyən paketləri qəbul etməyə bilər və bununla təhlükəsiz olmayan əlaqələri kəsər. Təhlükəsizlik siyasətini uyğun gələn yolla qurmaqla veb trafikə qadağa qoymaq olar. Bunun üçün HTTP və HTTPS protokollarının məlumatlarının daxil edildiyi paketlərin göndərilməsinə qadağa qoymaq kifayətdir. [7] IPsec-i həm də serverlərin qorunması üçün tətbiq etmək olar. Serverin funksiyasının dəqiq yerinə yetirilməsi üçün vacib olan paketlərdən başqa, bütün paketlərin serverə daxil olmasına qadağa qoyulur.

Hökumət təşkilatları, hərbi təşkilatlar, şirkətlər, maliyyə institutları, xəstəxanalar, banklar və digər müəssisələr məxfi və digər məlumatların böyük bir hissəsini kompüterlərdə toplayır, mübadiləsinə həyata keçirir, emal edir və saxlayır. Kiberhücumların həcmının artması və əhatəsinin genişlənməsi ilə bağlı məxfi məlumatların və şəxsi informasiyaların mühafizəsinə, həmçinin milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına xüsusi və daimi diqqət tələb edir. [8]

Rabitə və AİS-in buraxma qabiliyyətini yüksəltmək aşağıdakı üsullarla əldə edilir: [5]

- rabitə kanal və vasitələrindən səmərəli istifadə etməklə;
- rabitə qovşaqlarında, stansiya və aparatxanalarda məlumatların hazırlanma, emal və ötürülmə vaxtını qısaltmaqla;



RABİTƏ VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI

- rabitə kanallarının qurulması və kommutasiya (fiziki və virtual) edilməsinin yüksək operativliyi ilə;
- idarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın müəyyənləşdirilmiş həcməsinə ciddi əməl olunması ilə;
- rabitə qovşaqlarının və AİS-in şəxsi heyətinin ixtisas hazırlığının yüksək olması ilə;
- yüksək tezlikdə işləyən və məlumatı avtomatlaşdırılmış ötürmə (qəbulu) vasitələrin geniş tətbiqi ilə;
- rabitə qovşaqlarında texniki-əməliyyat xidmətinin dəqiq təşkili ilə;
- məlumatın təyin olunmuş müddətlərdə ötürülməsinə daimi nəzarətlə;
- ötürülən və qəbul edilən məlumatların vahid standartlara malik olması ilə;
- rabitə və avtomatlaşdırma vasitələrindən bilavasitə komandir və qərar-gah zabitlərinin iş yerlərində istifadə etməklə və onların rabitə vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətləri ilə;
- istifadəçilərin sayını artıran, şəbəkələrə tez qoşulma imkanı verən və informasiya şəbəkələrinin sürətini artıran fiber-optik texnologiyasından sinxron rəqəmsal iyerarxiya (SRİ) və sinxron optik şəbəkədən (SONet) istifadə etməklə;
- bir kanal üzərində çoxnövlü informasiyanın ötürülməsini təmin edən, şəbəkələrin tezliyini və intellektuallığını artıran geniş zolaqlı inteqral xidmətli rəqəmli şəbəkələrdən (Integrated Services Digital Network ISDN-V) istifadə etməklə;
- şəbəkələrin birləşməsinə və intellektini artıran vahid multipleksorlu və kommutasiyalı (Asynchronous Transfer Mode (ATM) və (Internet Protocol Address (İP) texnologiyalardan istifadə etməklə;
- çoxnövlü informasiya selinin ötürülməsi və yüksək keyfiyyətli multimedia və digər informasiyanın təmin edilməsi üçün informasiyanın sıxılması və kodlaşdırılması texnologiyasını tətbiq etməklə;
- mobil rabitə abunəçilərinin sayının sürətlə artımını təmin edən rəqəmli naqilsiz rabitənin (radiatorabitənin) geniş tətbiqi ilə;
- şəbəkələrin operativliyinin artırılması ilə;
- NGN (Next Generation Networks) şəbəkə stansiyalarının tətbiqi ilə;
- WDM (wavelength-division multiplexing) kanalın spektral sıxlaşdırıcısı, DWDM (Dense Wavelength Division Multiplexing, Dense WDM) və optik kanalın sıxlaşdırılması üçün CWDM texnologiyaları bazasında optik sistemlərinin tətbiqi ilə;



– hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin və yaxud onun elementlərinin mobilliyinin artırılması ilə.

Veriliş sistemi dedikdə, xətt traktının və veriliş kanallarının yaradılmasını təmin edən texniki vasitələrin və onların işini təmin edən proqram təminatının cəmi başa düşülür.

Veriliş sisteminin xətt traktı – veriliş sisteminin hüdudu daxilində, tezlik zolağında və veriliş sisteminə xas olan nominal kanal sayına görə sürət daxilində texniki proseslərin cəmidir.

Veriliş kanalı – telefon və ya radio şəbəkəsinin iki stansiyası arasında müəyyən tezlik zolağında, bəlli veriliş sürətilə elektrik rabitəsi siqnallarının verilişini təmin edən texniki vəsaitlərin və yayılma sahəsinin cəmidir.

NƏTİCƏ

QİAS-in işini təmin etmək üçün ümumistifadə şəbəkəsindən məlumatların ötürülməsinin həyata keçirilməsi QİAS-da istifadə olunan siqnalların, Ethernet növünün qəbul olunmuş standart protokollarına dəyişdirilməsini həyata keçirən aparat-proqram qurğularının, həmçinin daha mürəkkəb alqoritmlər əsasında işləyən şifrəmə aparat-proqram təminatının yaradılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyev H.K., Həsənov A.H. İdarəetmə, rabitə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2016
2. Həsənov A.H. Hərbi rabitə vasitələri haqqında məlumat. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2015
3. Paşayev A.B., Səbziziev E.N., Həsənov A.H., Abdullayeva Q.B., Talışinski M.M. Mətn şifrələmənin bir metodu haqqında. Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər jurnalı, № 1(2), Bakı, 2016
4. Həsənov A.H. Məlumat sızmasının texniki kanalları. // “Hərbi Bilik” jurnalı, № 5, Bakı, 2015. Həsənov A.H. Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin buraxma qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsullarının analizi. // Hərbi Bilik Jurnalı, № 4, Bakı, 2015
6. Гасанов А.Г., Ибрагимов Б.Г. Эффективность функционирования мультисервисных сетей связи с использованием терминалов абоненеского и сетевого типа. // Евразийский Союз Ученых «Современные концепции научных исследований», Часть 3, Москва, 2015
7. Панин А. Техника и вооружение // Передача сигналов АСУВ, 2013.
8. Goztepe K., Sagiroglu S., Hasanov A. Numerical and Statistical Analysis on Cyber-Attacks: Interoperability Perspective // International Conference on Military and Security Studies (ICMSS)–2016, 2016 İstanbul-Turkey



РЕЗЮМЕ

АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЕ ВОЙСКАМИ

А.Г. ГАСАНОВ, М.А. ГУСЕЙНОВ, Р.Г. МАНАФОВ

В статье в результате проведенных исследований некоторых опубликованных материалов по автоматизированным системам управления войсками были выдвинуты предложения и рекомендации по использованию их на основе современных систем информационных технологий.

SUMMARY

DIGITAL SYSTEMS FOR MANAGEMENT OF TROOPS

A.H. HASANOV, M.A. HUSEYNOV, R.Q. MANAFOV

Analyze materials of researches carried out on some performance of digital systems for the management of troops are introduced and some key points which are required to be taken into consideration during the running of these systems based on modern information technologies are offered in the article.

XARİCİ ORDULARDA

ABŞ HHQ-nin "Predator C Plus" adlı yeni PUA-sı

“General Atomics” şirkəti ABŞ HHQ ilə pilotsuz uçuş aparatının (Predator C Avenger) gözə çarpmayan üçüncü prototipinin hazırlanması ilə bağlı müqavilə bağlamışdır. Bu şirkət iki pilotsuz uçuş aparatı hazırlayıb və daha iki belə aparat hazırlamağı planlaşdırır. Hazırda bu istehsallardan biri ABŞ hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilir. Devid Falqhamın (David A.Fulghum) sözlərinə görə, yeni versiya “Avenger” (Qisasçı) 2009-cu ildə buraxılmış ilk iki prototipə nisbətən daha güclü olmaqla, çox yük daşıya biləcəkdə. İkinci Avengerin ilk uçuşu 2010-cu ilin aprelində olmuşdu. HHQ ilk təyyarə üçün 15 milyon dollar ayırmışdı, lakin hazırda proqramın dəyərinin artacağı gözlənilir.

Avenger yüksək sürətli uçuşlar zamanı gizli, çoxfunksiyalı kəşfiyyat apararaq zərbənin dəqiq həyata keçirilməsini təmin edir. Avenger daxili bölməsində müxtəlif silahlar daşıya bilər: hədəfi yüksək dəqiqliklə vuran 2000 funtluq JDAM bombası, elektro-optik infraqırmızı ötürücülər, hərəkət edən hədəfləri aşkar etmək üçün ön görünüşlü bort indikatoru. “General Atomics” xəbər verir ki, kəşfiyyat sisteminə Lockheed Martin korporasiyasının öz istehsalı olan F-35 gecəgörmə sistemi və video ötürücülər daxildir. Yəqin ki, Avengerin gözə çarpmaması üçün ixtisaslaşdırılmış inteqral, konformal və ya çəkilən asmadan istifadə olunacaq.



QOŞUNLARDA İSTİFADƏ OLUNAN GPS CİHAZINA ZONALARA UYĞUN PARAMETRLƏRİN DAXİL EDİLMƏSİ

Polkovnik-leytenant Yaşar NƏSİBOV,

ƏMƏLİYYAT BAŞ İDARƏSİNİN NAVİQASIYA VƏ KARTOQRAFIYA İDARƏSİ

1973-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında NAVSTAR GPS-in (sisteminin) yaradılması ilə mövqe təyinetmədə yeni imkanlar əldə edilmişdir. Bu sistemin hərbi və mülki sahədə tətbiq edilməsinin mümkünlüyü, hər mövsümdə, həmçinin günün 24 saatında və hər cür hava şəraitində fasiləsiz, yüksək dəqiqliklə koordinatları müəyyən edə bilməsi çox geniş şəkildə GPS istifadəsinə yol açmışdır. GPS günümüzdə mövqe təyinetmənin əvəzolunmaz texnologiyası halına gəlmişdir.

Geodeziyada tətbiq olunan WGS-84 koordinat sistemli GPS cihazlarının geodeziya ölçmələrini millimetr dəqiqliyi ilə yerinə yetirməyə imkan verməsi, ənənəvi üsuldən fərqli olaraq burada faydalı iş əmsalının yüksək olması, vaxta qənaət edilməsi, iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi, hər üç koordinatı (X,Y,Z) eyni vaxtda tapmağa imkan verməsi, ölçmə və hesablama işlərinin avtomatlaşdırılmış şəkildə və bütün hava şərtlərində həyata keçirməyə münasib olması ondan daha çox sahələrdə istifadə üçün zərurət yaratmışdır. Topoqrafik xəritələrin hazırlanmasında və eyni zamanda planlama işlərinin aparılmasında geniş tətbiq olunmaqla dövlət geodeziya istinad məntəqələri şəbəkəsinin yeniləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi işlərində WGS-84 koordinat sistemli GPS cihazlarından geniş istifadə edilməkdədir. Son illərdə mülki təşkilatlar tərəfindən yeni təsis edilmiş dövlət geodeziya istinad şəbəkəsinin nöqtələri GPS cihazlarının köməkliyi ilə WGS-84 koordinat sistemində ölçülmüşdür. Təyin olunan bu nöqtələrin köməkliyi ilə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən "Azpos" sistemi qurulmuş və aparılan bütün geodeziya işləri bu sistemə əsaslanmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə ölkədə torpaqların kadastrı işlərində koordinatlar WGS-84 koordinat sistemində hesablanır.

Hazırda mülki və hərbi sahədə geniş istifadə olunan GPS cihazları koordinatları WGS-84 koordinat sistemində təyin edir. İstifadə etdiyimiz topoqrafik xəritələrin CK-42 koordinat sistemində olması səbəbindən GPS cihazı ilə ərazidə hər hansı bir obyektin təyin olunmuş koordinatlarını topoqrafik xəritə üzərinə köçürdüyümüz zaman WGS-84 və CK-42 koordinat sistemlərinin fərqli ellipsoid, ortometrik yüksəklik və proyeksiya istifadə etməsi səbəbindən xətlər meydana gəlir. GPS cihazının istifadə etdiyi WGS-84 koordinat sistemi texnoloji nailiyyətlər, yeni avadanlıqların və ölçmə alətlərinin imkan-



HƏRBİ TOPOQRAFIYA

ları hesabına üstünlüklərə malikdir. Bu koordinat sistemi yerüstü və peyk müşahidələrinə əsaslanır və riyazi modeli çox yüksək dəqiqliklə hazırlanmışdır.

GARMIN ETREX-10, 20, 30 MARKALI GPS CİHAZINA ZONA PARAMETRƏLƏRİNİN DAXİL EDİLMƏSİ

Qoşunlarda istifadə edilən **Garmin Etrex-10, 20, 30** markalı GPS cihazlarını (şəkil 1) işlədən zaman ona dayanma nöqtəsinə aid yerin zona dəyərlərini (keçid parametru üçün dəyərləri) daxil etmək lazımdır. Hansı zonada olduğumuzu topoqrafik xəritələrə baxaraq təyin etmək mümkündür. 8-ci zonanın “Y” dəyərləri “8” rəqəmi, 9-cu zonanın “Y” dəyərləri isə “9” rəqəmi ilə başlayır.

Cihazın üstündəki düymələr şəkil 2-də göstərilmişdir.

GPS cihazının düymələrindən necə istifadə edilir?

Menyuya daxil olmaq və xəritə üzərində kursoru hərəkət etdirmək üçün “İdarəetmə” düyməsini yuxarı, aşağı, sağa və sola hərəkət etdirin.



ŞƏKİL 1. Garmin Etrex-10, 20, 30 markalı GPS cihazı

Menyuya daxil olmaq üçün “İdarəetmə” düyməsini sıxın.

Menyuya qayıtmaq üçün “Geri” düyməsini sıxın.

Daha çox istifadə olunan funksiyaların siyahısını nəzərdən keçirmək üçün “Menyu” düyməsini sıxın. Hər hansı bir səhifədən ana menyuya daxil olmaq üçün “Menyu” düyməsini iki dəfə sıxın.

Xəritədə yaxınlaşmaq və uzaq-



ŞƏKİL 2. Garmin Etrex-10, 20, 30 markalı GPS cihazının düymələri:

1 – “İrəli-geri/böyütmə-küçülmə” (zum) düymələri; 2. “Geri qaytarma” düyməsi; 3 – “İdarəetmə” düyməsi; 4 – “Menyu” düyməsi; 5 – “İşəsalma və işıqlandırma” düyməsi.

İlaşmaq üçün “İrəli-geri – böyütmə-küçülmə” (▲ və ▼) düymələrindən istifadə edin.

GPS CİHAZININ PEYK SİQNALLARI

Cihaz açıldıqdan sonra peyk siqnallarını qəbul etməyə başlayacaq. Cihazın peyk siqnallarını qəbul edə bilməsi üçün səma açıq şəkildə görünməlidir. Arxa işıq səhifəsindəki GPS “çubuq”larının yaşıl rəngə çevrilməsi cihazın peyk siqnallarını qəbul etməyə başladığı anlamına gəlir. Saat və tarix parametrləri avtomatik olaraq GPS mövqeyinə görə müəyyən edilir.

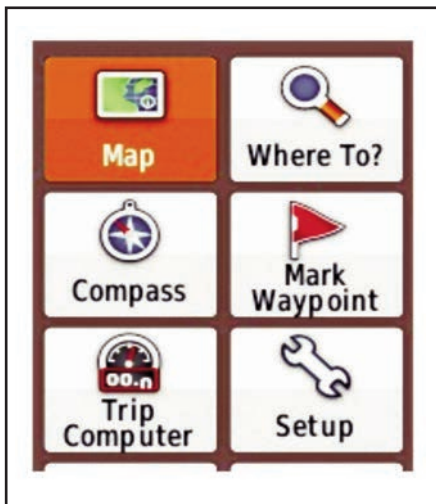
ƏRAZİDƏ DAYANMA NÖQTƏSİNİN YÜKSƏKLİYİNİN VƏ KOORDİNATLARININ TƏYİN EDİLMƏSİ

Burada ilk növbədə hansı koordinat sistemində koordinat dəyərlərinin təyin ediləcəyinə qərar vermək lazımdır. Əgər siz WGS-84 koordinat sistemində koordinatları təyin etmək istəyirsinizsə, o zaman heç bir dəyişiklik etmədən cihazdan istifadə edə bilərsiniz. Ancaq bizim hal-hazırda istifadə etdiyimiz topoqrafik xəritələrin CK-42 koordinat sistemində hazırlandığını nəzərə alaraq cihaza parametrlərin daxil edilməsi lazımdır. Bunu aşağıda qeyd edilən ardıcılıqla həyata keçirin.

Cihazı işə saldıqdan sonra idarəetmə düyməsi vasitəsi ilə ekranda **Setup** (qurma) komandasını (şəkil 3) seçərək **Position format** (Mövqe formatı) seçiminə daxil olun.



HƏRBİ TOPOQRAFIYA



ŞƏKİL 3. GPS cihazının “Setup” (Qurma) pəncərəsi

Ekranı qarşınıza 3 (üç) seçim gələcəkdir. **Bu seçimlər aşağıdakı kimidir:**

- **“Position format”** (Mövqe formatı) (User grid – İstifadəçi kartoqrafiya şəbəkəsi);
- **“Map datum”** (Xəritə datumu – ellipsoidin ölçüləri), (User – istifadəçi);
- **“Map spheroid”** (Sfera xəritəsi) (User spheroid – Sfera istifadəçisi).

İlk olaraq **“Position format”** (Mövqe formatı) seçiminə daxil olun. Qarşınıza çıxan menyudan **“User grid”** (İstifadəçi kartoqrafiya şəbəkəsi) seçin. Son mərhələdə **UTM** variantını seçərək cədvəldəki (cədvəl 1) müvafiq zona parametrlərini daxil edin. Parametrlər, idarəetmə düyməsini

ekranı görünən rəqəm klaviaturasının üstündə gəzdilərək sıra ilə daxil edilir. Parametrlər daxil edildikdən sonra **“Done”** (Hazır) komandasını seçin.

Projection (Proyeksiya)	Universal Transverse Mercator (universal yankəsimi proyeksiya merkatoru)	
	8-ci zona	9-cu zona
False Easting (E) (şərqə doğru mütləq xəta)	+ 08 500 000.0	+ 09 500 000.0
False Northing (N) (şimala doğru mütləq xəta)	+ 00000000.0	+ 00000000.0
Scale (miqyas)	+ 01.000 000 00	+ 01.000 000 00
Longitude Origin (uzunluğun mənşəyi)	E 045°000 00	E 051°000 00
Latitude Origin (enliyin mənşəyi)	N 00°00.000'	N 00°00.000'

CƏDVƏL 1. ZONALARA GÖRƏ KEÇİD PARAMETRLƏR

İkinci mərhələdə **“Map datum”** (Xəritə datumu) seçiminə daxil olun. Qarşınıza çıxan menyudan **“User”** (İstifadəçi) variantını seçərək cədvəl 2-dəki müvafiq zonaya aid məlumatları, idarəetmə düyməsini ekranı görünən rəqəm klaviaturasının üstündə gəzdilərək sıra ilə daxil edin. Məlumatlar daxil edildikdən sonra **“Done”** (hazır) komandasını seçin.



“Map datum” (Xəritə datumu) (user) (istifadəçi)	8-ci zona	9-cu zona
DX	+00039 m	+00025 m
DY	-00107 m	-00117 m
DZ	-00062 m	-00068 m

CƏDVƏL 2. “MAP DATUM” (USER) PARAMETRLƏRİ

Üçüncü mərhələdə “**Map spheroid**” (Sfera xəritəsi) seçiminə daxil olun. Qarşınıza çıxan menyudan “**User spheroid**” (Sfera istifadəçisi) variantını seçərək (cədvəl 3) müvafiq zonaya aid məlumatları yenə də sıra ilə daxil edin. Məlumatlar daxil edildikdən sonra ekranın sonundakı “**Done**” (Hazır) komandasını seçin.

Bu ardıcılığı yerinə yetirdikdən sonra “**Back**” (Geriyə) düyməsini (şəkil 2) iki dəfə sıxmaqla əsas menyudan çıxın. Bütün bu prosesi ardıcılıqla və dəqiqliklə yerinə yetirdikdən sonra sizin GPS cihazı vasitəsilə təyin etdiyiniz koordinatlar müvafiq zonaya uyğun olaraq **CK-42 koordinat sistemində** olacaqdır.

“Map spheroid” (Xəritə sferoid) (User) (istifadəçi)	8-ci zona	9-cu zona
DA	-00108 m	-00108 m
DF	+0.00480800 m	+ 0.00480800 m

CƏDVƏL 3. “MAP SPHEROID” (SFERA XƏRİTƏSİ), (USER – İSTİFADƏÇİ) PARAMETRLƏRİ

Dayanma nöqtəsinin yüksəkliyini təyin etməzdən əvvəl yüksəkliyin ölçü vahidi daxil edilməlidir. Bunun üçün əsas menyudan “**Setup**” (Qurma) düyməsini seçin. Qarşınıza çıxan menyudan “**Units**” (Vahid) seçiminə daxil olaraq “**Elevation**” (Hündürlük) variantını “**Meters**” (Metr) olaraq dəyişdirin. Menyuya “**Back**” (Geriyə) ilə geri qayıdın. İdarəetmə düyməsi vasitəsi ilə “**Satellite**” (Peyk) seçiminə daxil olaraq, ekrandan dayanma nöqtəsinin yüksəkliyini və koordinatlarını oxuya bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Əməliyyat Baş İdarəsinin Hərbi Topoqrafiya Xidməti Garmin “eTrex®” – 10, 20, 30 markalı GPS qəbuledicilərinin istifadəsi üzrə qısa təlimat, Bakı, 2014
2. Məmmədov Q.Ş., Əhmədov İ.H., Geodeziya, Bakı, 2002



“PANSİR-S1” – TƏYİNATI, TƏRKİBİ, ƏSAS TAKTİKİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İŞ PRİNSİPLƏRİ

Mayor İsmixan ƏLİYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

“Pansir-S1” – Rusiya istehsalı olan, yerüstü, özüyəriyən zenit raket-top kompleksidir (ZRTK).

ZRTK “Pansir-S1” Tula Cihazqayırma Konstruktor Bürosu tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Mülki və hərbi obyektlərin (o cümlədən uzaqmənzilli HHM komplekslərinin) bütün müasir hava hücumu vasitələrindən qorunması üçün təyin olunmuşdur. Həmçinin müdafiə olunan obyektin yerüstü və suüstü təhlükələrdən mühafizəsini həyata keçirə bilər.

Kompleks 1994-cü ildə yaradılmış və ilk dəfə MAKS-1995-də nümayiş etdirilmişdir. Sonralar xeyli modernləşdirilmiş sonuncu məşhur modifikasiyası MAKS-2007-də nümayiş etdirilmişdir. 16 noyabr 2012-ci ildə Rusiya Federasiyası hökumətinin qərarı ilə ölkə ordusunun silahları sırasına qəbul edilmişdir.

“Pansir-S1” kiçik fəaliyyət radiusuna malik, tırtıllı-şassi, təkərli-yük avtomobili şassisi üzərində yerləşdirilən qoşqu və ya stasionar quraşdırılan zenit raket-top kompleksidir. İdarəetmə iki və ya üç operator tərəfindən həyata keçirilir. Hava hücumundan müdafiə, radiolokasiya ilə izlənən və infraqırmızı radiokomanda ilə tuşlanan, idarə olunan raketlər və avtomatik toplarla təmin edilir. Kompleks, kiçik ölçülü obyektlərin hava hücumu vasitələrindən (istər pilotla idarə olunan, istərsə də pilotsuz) müdafiəsi üçün təyin olunmuşdur. Bundan əlavə, kompleks yüngül zirehli yerüstü hədəflərlə, həmçinin düşmənin canlı qüvvəsi ilə mübarizə aparmağa qadirdir. Kompleks mülki və hərbi obyektlərin (taqım-briqada səviyyəli) və ya C300/ C400 tipli böyük radiuslu zenit-raket komplekslərinin qorunması üçün təyin edilmişdir. Hava hədəflərinə helikopterlər, PUA-lar, qanadlı raketlər və yüksəksərrast aviabombalar, hətta əksətdirici sahəsi 2-3 sm² və sürəti 1000 m/s olan, uçuş uzaqlığı 20 min metr və uçuş yüksəkliyi 15 min metr təşkil edən uçan aparatlar daxildir. Modul prinsipi sistemi istənilən şassi üzərində, o cümlədən tırtıllı şassi üzərində yerləşdirilməyə imkan verir.

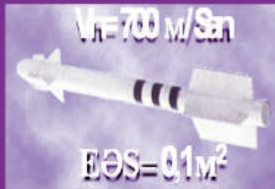
Təkmilləşdirilmiş yeni “Pansir-S2” kompleksi 2015-ci ildə silah arsenalına daxil edilmişdir.



“PANSİR-S1” – yerüstü, özüyəriyən zenit raket-top kompleksi (ZRTK)

“PANSİR-S1” KOMPLEKSİNİN TƏYİNATI

“PANSİR-S1” ZRT HHM-in yaxın və orta həddin kompleksi olub kiçik ölçülü obyektlərin bütün hava vasitələrinin hücumundan müdafiəsi üçün təyin olunmuşdur



RL əleyhnə qarşı.



Qanadlı raket



Taktiki aviasiya



PUA



“Stels” təyyarələri



Helikopter



SİLAH VƏ TEXNİKA

“PANSİR-S1” KOMPLEKSİNİN ƏSAS TAKTİKİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Silah təchizatı	Raket-top
Döyüş dəsti, ədəd: – atıcı qurğularda ZİR – artillerya atış sayı	12 1400
məhv etmə zonaları metrə Raketlə silahlanma: – məsafəyə görə – hündürlüyə görə Topla silahlanma: – məsafəyə görə – hündürlüyə görə	1200-20000 5-15000 200-4000 0-3000
Məhv edilən hədəflərin maksimal sürəti, m/san	1000
ZİR idarəetmə sistemi	İQ-radiokomandalı və radiopelenqləmə ilə
Eyni vaxtda ± 45 sektorunda atəş açılan hədəflərin sayı	4
Reaksiya, san	4-6
İdarəetmə sisteminin tərkibi	Aşkarlama RLS
	Hədəflərin və raketin izlənməsi üçün çoxfunksiyalı RLS
	Hədəflərin izlənməsi və raketlərin tuşlanması üçün optikelektron sistemi
Döyüş hazırlığa gətirilmə vaxtı: – “Səfər” vəziyyətindən, dəq. – “Növbətçi” vəziyyətindən, dəq.	5 10
Raketlərlə yaylım atəşi	Təmin olunur
Yerüstü hədəflərin məhvi	Təmin olunur
Döyüş heyəti (nəfər)	3
Mərminin başlanğıc sürəti, m/san	960
Top lülələrinin dayanıqlığı, atış	16000-dən az olmayaraq
Təchiz	lentvari
Təyyarə və vertolyotların məhv edilməsi ehtimalı	0,5-0,60
Bir avtomatın kütləsi, kq	230



KOMPLEKSİN İŞ PRİNSİPİ

“Pansir-S1” kompleksinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, çoxkanallı sistemlə və raket-artilleriya silahlarına malik hədəflərin aşkarlanması və müşayiət olunmasını eyni vaxtda həyata keçirir. Bu zaman o heç bir dəstək olmadan 5 m hündürlükdən 200 m uzaqlığadək, 15 km hündürlükdən 20 km uzaqlığa qədər hədəfin aramsız tutulma zonasını yaradır.

LOKASIYA SİSTEMİ

3 lokatorlu azimuta görə 360⁰, şaquli vəziyyət üzrə tətbiq olunan rejimə uyğun, FAR tipli (dm-diapazon) erkən aşkaretmə və hədəfgöstərmə radarı.

Müşayiət və tuşlama radarları: görmə sahəsi (bax: diapazona), RLS 1PC1-1E üzrə faktiki göstərici ilə işçi sınaqları nəticələrinə əsasən – üfüqi 0-60⁰ və ya 26-82⁰ (rejimdə).

Millimetrlük diapazonla eynidir. Azimuta görə $\pm 45^0$ və fırlanma hesabına dairəvi görüntü.

Müşaiətetmə və tuşlama radarları tərkibində passiv optik lokatorunun görmə sahəsi 1,8x2,7 dərəcə. Şaquli-radarların hərəkəti -5-dən +82 dərəcəyədəkdir. Maksimal tuşlama sürəti 100-dər/san-dən az olmayaraq.

İŞ REJİMLƏRİ

“Pansir-S1” müxtəlif rejimlərdə rəqəmsal rabitə şəbəkəsi vasitəsilə 6 maşın olmaqla birgə işləyə bilər.

Tək halda döyüş əməliyyatı: hədəfin aşkar edilməsindən onun tutulması-nadək (ələ keçiriləndək) bütün fəaliyyət, digər vasitələr cəlb edilmədən, vahid komplekslə tam yerinə yetirilir.

Batareyanın tərkibində döyüş əməliyyatı zamanı: bir “Pansir-S1” həm döyüş maşını və həm də komanda məntəqəsi kimi işləyir. 3-dən 5-dək Pansirlər ona birləşdirilə və sonrakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün hədəfgöstərmə təmin edilə bilər.

Komanda məntəqəsi ilə döyüş əməliyyatında: komanda məntəqəsi hədəfgöstərməni tapşırıqın sonrakı icrası üçün “Pansir-S1” qurğusuna göndərir.

Komanda məntəqəsi və erkən xəbərdarlıq RLS-i (yüksək mobil xüsusi erkən xəbərdarlıq RLS 1RL123) ilə olan batareya tərkibində döyüş əməliyyatı: komanda məntəqəsi RLS-dən ümumi vəziyyəti qəbul edir və tapşırıqın sonrakı icrası üçün hədəfgöstərməni “Pansir-S1”-ə göndərir.

Əlahiddə döyüş vahidi kimi bölmə tərkibində – batareya 6 maşınadək avtomatik rejimdə işləyə bilər.



AŞKARETMƏ, MÜŞAYİƏT VƏ ATƏŞİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ

“Pansir-S1” (mərkəzdə hədəfləri müşayiət radarı) – iki ikilüləli zenit topu və buraxılmağa hazır olan 12 “yer-hava” raketini.

“Pansir-S1” 3TRK raketini.

“Pansir-S1” kompleksinin atəşi idarəetmə sisteminə aşkaretmə RLS-i (FAR əsasında) və iki müşayiət RLS-i daxildir. Bu radarlar həm hədəfi, həm də kompleksin buraxdığı “yer-hava” raketini müşayiət edir.

Dm-diapazonlu hədəfləri aşkaretmə 1PC1-1E radiolokasiya stansiyası VNIIRT-də yaradılmışdır. Səpələnmə sahəsi 2 m² olan hədəflər üçün effektiv aşkaretmə 32-36 km-ə bərabərdir. Ən çox aşkaretmə məsafəsi 80 km-dir.

Radardan başqa, atəşi idarəetmə sisteminə həmçinin uzundalğalı şüalanma qəbuledicisi (infraqırmızı pelenqator) ilə olan optik elektron kompleksi daxildir, həmçinin hədəflərin avtomatik müşayiət edilməsini və siqnalların rəqəmsal işlənməsini həyata keçirir. Bütün sistem tam avtomatik işləyə bilər.

RLS 1PC2-E “ŞLEM”. Stansiyanın əsası – geniş hədəflər sinfi üzrə təyyarələrə və helikoptərlərə (o cümlədən “asma” rejimində olanlara), məsafədən idarə olunan uçan aparatlara (MİUO), yüksəksərrast silaha (YDS), hərəkətli yerüstü obyektlərə ZRTK işini təmin edən (o cümlədən hərəkətdə) ikidiapazonlu RLS-dir (sm+mm). Millimetr diapazonlu lokator 20 km məsafədə, EPR ilə 0,1m kvadratda hədəflərin aşkar edilməsi və məhv edilməsini təmin edir. EPR ilə 2 kv.m ərazidə hədəfin tutulması bütün RLS-lə 30 km məsafədə təmin edilir. Ən uzaq məsafə 36 km-dir.

OES hədəflərin aşkar edilməsi və onların müşayiət edilməsi, tezliyin optik və istilik diapazonunda raketin tuşlanması xidmət edir. OES 3-5 km diapazonda İK-dən istifadə edərək hədəfi müşayiət edir ki, bu da optik iş rejimində raket silahının bütöv sutka ərzində istifadəsini təmin edir. Avtomüşayiət məsafəsi (10 km meteorogörüntü məsafəsində) təşkil edir: F-16 təyyarəsi üçün –17-26 km; PRR HARM – 13-15 km. Ancaq OES dəniz və yerüstü hədəflərə atış üçün xidmət edir.

Kompleksin reaksiya vaxtı 4-6 san-dır. Raketlərin buraxılması arasında 1,5 saniyə müddətində hədəflərin sistemlə tutulmaları kimi, bu da dünya rekordudur. OES üçün iş sektoru -5⁰-dən +82⁰-dək şaquli ox üzrə, OES nişangah kompleksinin xeyli fiziki yüksəklikdə yerləşməsi nəzərə alınaraq, dəniz və yerüstü çox kiçik hündürlüklü hədəflərin erkən aşkar edilməsi üçün sahəni genişləndirir.

Kompleks üçün ən az EPR 2-3 kv/sm-dir. Bu, yaxın fəaliyyətli kiçik ölçülü kəşfiyyat PUA-sının tətbiq edilməsinə imkan verir.



“Pansir-S1”-in eksport üçün sadələşdirilmiş, ucuz versiyası mövcuddur ki, onların da tərkibinə yalnız atəşin idarə edilməsinin optik-elektron sistemi daxildir.

İki sərbəst tuşlama vasitəsi – radar və optik elektron sistemi eyni vaxtda dörd hədəfin tutulmasına imkan verir. Eyni zamanda atəşə tutulan +45⁰-də hədəflərin sayı dördür ($\pm 90^0$ də – iki).

Maksimal tutulma sürəti – dəqiqədə 10 hədəfdir. 2014-cü il təlimləri zamanı 1000 m/san sürətlə hərəkətdə çalışan kompleksin məhvetmə imkanı təsdiq edilmişdir.

MODİFİKASIYA

– Roman-1994-cü il. Ural-5323-20 şassisi üzərində hazırlanmış bənzəridir.
– ZRPK 96 k6-2005-ci il. KamAZ AZ-6560 şassisi üzərində qurulmuş variantdır.

– “Pansir-S1-O”-2005-ci il. Silahlanmanın 2×2 30-mm 2A 72,2×4 57E6E. Silahlanmanın optik idarəetmə sistemi ilə (birtərəfli kanalla). Müşayiət RLS-i yoxdur.

– “Pansir S1E” – MAN-SX45 şassisi üzərində icra olunmuş, eksport təyinatlı modifikasiya. Xarici istehsal olunan avadanlıqdan istifadə edilmişdir. 3YP – 9M311;

– “Pansir-2E” – 2006-cı il. Eksport təyinatı üçün xüsusi modul. Yaxşılaşdırılmış parametrlərə malik müşayiət RLS-li;

– “Pansir-S1” – 2016-cı il. Silahlanmanın 2×2 30-mm 2A38M, 2×6 57E6E. 4-hədəfli kanallı, müşayiət RLS-i ilə, hədəfin məsafəyə görə tutma zonası 0,2-20 km, hündürlüyə görə – 0-15 km.

– “Pansir-S1” (BM72B6E) – Kompleks modifikasiyası BAZ-6909-019 şassisi üzərində icra olunmuşdur;

– “Pansir-S2” – RF SQ sınaqlar üçün modernləşdirilmiş kompleksdir (2015-ci il planı).

– “Pansir-M” – “Pansir C” ZRPK-nın dəniz variantıdır. 2015-ci ilin iyulunda kütləvi istehsalına başlanmışdır. 2015-ci ilin avqustunda ilk üç kompleksə sifariş yer alınmışdır.

– “Pansir-ME” – 2015-ci il. Silahları: 8 hazır raket + 32 ehtiyatda, 2×6 30 mm-lik top. Eksporta təklif olunur.



SİLAH VƏ TEXNİKA

TƏTBİQİ

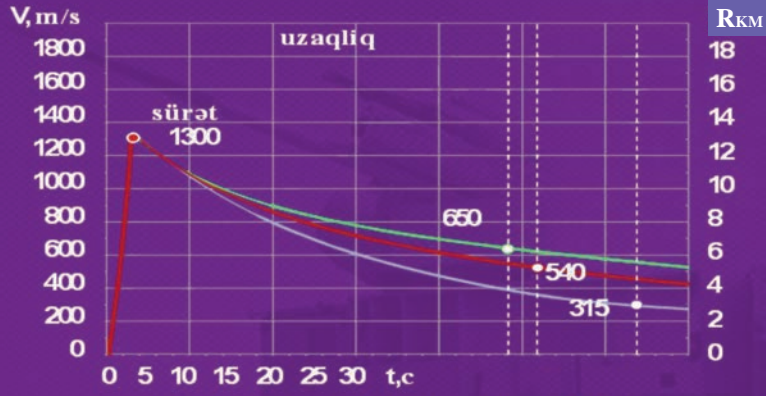
Rusiya KİV məlumatlarına görə, Kırmda yerləşdirilmiş “P” kompleksləri ilə 2014-cü ildə Ukraynanın Xerson vilayəti tərəfdən gələn pilotsuz uçuş aparatları vurulmuşdur.

Müstəqil ekspertlər və KİV dəfələrlə bildirmişlər ki, Ukraynanın şərqindəki konfliktə ”Pansir-S1” silahlarından istifadə olunmuşdur. Kompleksin 2015-ci ilin əvvəlində Luqanskda video və Makenkada fotosəkli çəkilmişdir. 2014-cü ilin noyabr ayına görə məruzədə isə “Pansir S1” kompleksinin Donbasda istifadə edilmiş birinci pilləsi idendifikasiya olunmuşdur.

“Pansir-S1” üçün 2,5 mlrd. dollar həcmində sifarişlər haqqında da məlumat var. Ümumi hesabdən hər bir ZRTK-nın qiymətini çıxarsaq silahın sayının 75-dən artıq olduğu aydınlaşır. Roqovin, 2015-ci ilin may ayında vəziyyətə görə, bəyan etmişdir ki, “Pansir S-1”in alınmasına növbə 2019-cu ilə qədərdir. Sifarişçilər arasında Əlcəzair, Suriya, İran və BƏƏ də yer almışdır.



ZİR-in BALLİSTİK XARAKTERİSTİKASI



Ətrafın temperaturu— müsbət 20° C
Hədəfin yer bucağı: $\theta=0^\circ$ $\theta=30^\circ$ $\theta=60^\circ$

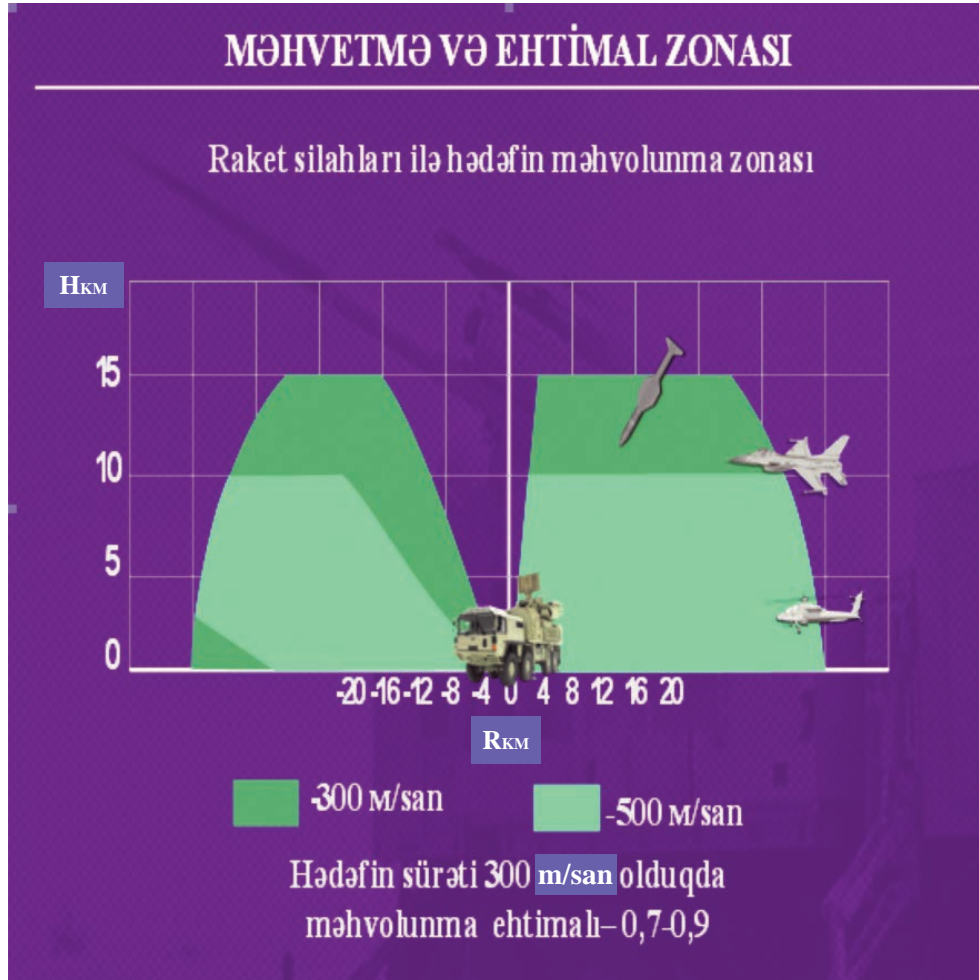
TOP SİLƏHLƏRİ



- İlk ədəd ikilüləli zenit avtomatı 2A38M
- Açıq yüksək tempi (5000 atəş/dəqiqə)
- Daha çox daşına bilən döyüş dəsti (1400 ədəd)
- Avtomatik və yarımavtomatik rejimlərdə atəşin aparılması
- Müxtəlif tipli (OT, OFZ) döyüş sürətlərinin tətbiq imkanları
- Daha çox daşına bilən döyüş dəsti (1400 ədəd)
- Müxtəlif tipli (OT, OFZ) döyüş sürətlərinin tətbiq imkanları
- Yaxın zonada bütün tip hava hədəflərinə, həmçinin yüngül zirəhlənmiş texnika və yerüstü obyektlərə atəş zamanı "effektiv-dəyərləndirmə" kriteriyası baxımından top siləhləri raketləri üstələyir
- Topların mövcudluğu yaxın zonada pilotsuz uçan aparatların, yüksək dəqiqəli siləhlərin dəf edilməsi zamanı ZİR-in döyüş dəstinin qənətlə sərfinə imkan verir.



SİLƏH VƏ TEXNİKƏ



“PANSİR-S1”-dən hal-hazırda istifadə edən dövlətlər və onlarda olan komplekslərin sayı:

Birəziliya – 3 ədəd, Əlcəzair – 38 ədəd, İran – 10 ədəd, İraq – 8 ədəd, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi – 50 ədəd, Oman – 12 ədəd, Rusiya – 36 ədəd, Suriya – 36 ədəd.



MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİNDƏ ZƏHƏRLƏNMƏLƏR

Tibb xidməti baş leytenantı Fariz MƏMMƏDOV

ƏLAHİDDƏ ÜMUMQOŞUN ORDUNUN MƏHKƏMƏ TİBBİ EKSPERTİZASI



Məmmədov Fariz Elşən oğlu 1986-cı ildə Şamaxı rayonunda anadan olub. Azərbaycan Tibb Universitetinin I Müalicə profilaktika fakültəsini (2008) və Hərbi Tibb fakültəsini (2010), Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb fakültəsində və Müdafiə Nazirliyinin Məhkəmə Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Mərkəzinin rezidenturasını (2014) bitirib. Xüsusi təyinatlı hərbi hissədə tibb məntəqəsi rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun Məhkəmə Tibbi Ekspertizasının rəis müavini vəzifəsində xidmət edir. 21 elmi məqalənin, 3 tezis, 1 kitabın müəllifidir.

Açar sözlər: zəhər, insan, kimyəvi maddə, intihar, cinayət.

Ключевые слова: яд, человек, химическое вещество, самоубийство, преступление.

Keywords: poison, human, chemical substance, suicide, crime.

e-mail: mammadovfariz@gmail.com

Zəhər – mineral, bitki, heyvan mənşəli və ya sintetik yolla əldə edilən, orqanizmə daxil olduqda kimyəvi təsir vasitəsilə səhhətdə problemə, hətta bəzən ölümə səbəb ola bilən maddələrdir. Zəhərlər, zəhərlənmələr və onların xüsusiyyətlərini öyrənən elm sahəsinə isə toksikologiya deyilir. Son dövrlərdə orqanizmə fiziki təsir göstərən bəzi faktorları da (radiasiya şüalanması, yüksək tezliyə malik səs dalğaları və s.) toksikologiya öyrənir. Hələ XV əsrdə *Parasels* demişdir: “*Bütün maddələr zəhərdir. Dərmanı zəhərdən fərqləndirən dozasıdır*”. Cəmiyyətdə zəhərlənmə dedikdə ilk ağla gələn hər hansı bir turşu, qələvi, ağır metal və s. olsa da, əslində zəhərlənmələrə daha çox müxtəlif dərmanlar, spirtli içkilər, narkotiklər, güclü təsiredici və digər bu qrupdan olan maddələr səbəb olur. Müasir dövrdə insanlar, xüsusən də tibb personalı hansı sahədə işləmələrindən asılı olmayaraq praktikalarında müxtəlif zəhərlənmələrlə qarşılaşırlar. Hazırda spirtli içkilər, narkotiklər və digər oxşar təsirli maddələrin qəbulu nəticəsində sağlamlıq problemlərinin, avtomobil qəzalarının, cinayət hadisələrinin və s. sayının gündən-günə artması bu mövzunun əhəmiyyətini daha da artırır.

Hüquqi cəhətdən maddənin zəhər olmasının sübut edilə bilməsi üçün, hə-



MƏHKƏMƏ TƏBƏBƏTİ

min maddə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: [11]

1. Orqanizmə təsiri fiziki deyil, kimyəvi olmalıdır;
2. Çox aşağı dozalarda zəhərlənmə əmələ gətirməlidir;
3. Parenteral yoldan başqa, ağızdan qəbulla, tənəffüs yolu ilə və ya dəridən daxil olduqda da toksiki təsir əmələ gətirə bilməlidir;
4. Üzvi və ya qeyri-üzvi, ya da canlıların əmələ gətirdiyi hər hansı bir maddə xüsusiyyətində olmalıdır.

Zəhərlənmə zamanı zəhərin göstərdiyi təsir, zəhərin tərkibi, tətbiq yolu, orqanizmin rezistentliyi, təmas müddəti, təmas sayı kimi faktorlardan asılıdır.

Dünyada ən çox rast gəlinən zəhərlənmə növləri aşağıdakılardır: [22. 24]

1. Dərmanlar: analgetiklər, antidepressantlar, antihistaminlər, antihipertenzivlər və s.
2. Zərərli bitki və həşəratları məhv etmək üçün zəhərlər: üzvi fosfatlar, karbamatlı birləşmələr, piretin qrupu və s.
3. Evdə istifadə edilən kimyəvi maddələr: camaşır suları, kanalizasiya açıcılar, çirkab təmizləyicilər, naftalin və s.
4. Zəhərli qazlar: dəm qazı (CO – karbonmonoksid), kükürd qazı, boğucu qazlar və başqaları.
5. Digər kimyəvi maddələr.
6. Bitki və qidalar: göbələklər, dərman bitkiləri, ərik, badam tumu, ev bitkiləri və başqaları.
7. Zəhərli heyvan dişləmələri və sancmaları: əqrəb, ilan, hörümcək, arı və digərlər.

Nö	Zəhərin gücü	Zəhərin miqdarı (ağızdan qəbul LD 50)
1	İfrat zəhərli	< 5 mq/kq
2	Yüksək zəhərli	5-50 mq/kq
3	Çox zəhərli	50-100 mq/kq
4	Orta zəhərli	0,5-5 q/kq
5	Az zəhərli	5-15 q/kq
6	Zəhərli deyil	< 15 q/kq

CƏDVƏL 1. ZƏHƏRLİ MADDƏLƏRİN TƏSİR GÜCÜNƏ GÖRƏ TƏSNİFƏTİ [2]

Qeyd: LD – letal (ölüm) doza, 50 – zəhərlənən canlıların ən azı yarısı ölməlidir.



ZƏHƏRLƏNMƏDƏN ŞÜBHƏLƏNİLƏCƏK HALLAR VƏ HÜQUQİ VƏZİFƏLƏR

Gözlənilməz şəkildə ortaya çıxan yaddaş pozuntuları, məlum ürək xəstəliyi olmayanlarda ani əmələ gələn ritm pozuntuları, birdən-birə yaranan, heç bir xəstəliyə uyğun gəlməyən və bir deyil, bir neçə şəxsə üzə çıxan oxşar kliniki əlamətlər, anamnezində əvvəlcə keçirilmiş zəhərlənmə, psixi patologiya və ya intihar cəhdi varsa zəhərlənmə haqqında düşünülməlidir. [17] Zəhərlənməsi məlum olan və ya zəhərləndiyinə şübhə olan bir xəstənin əvvəlcə həyati göstəriciləri qiymətləndirilməli, zərurət olarsa təxirəsalınmaz yardım göstərilməlidir. Zəhərin deyil, xəstənin müalicə edilməsinin zəruriliyi unudulmamalıdır. Bütün zəhərlənmələr zorakı hadisələrdir. Buna görə də hüquq-mühafizə orqanlarına məlumat verilməsi mütləqdir.

MƏHKƏMƏ TOKSİKOLOGİYASI

Hal-hazırda toksikologiya farmakoloji maddələr, pestisidlər, qida qoruyucuları, iş yerlərindəki toksik zəhərlənmələr, ətraf mühitin çirklənməsi, hətta təəssüf ki, bioloji və kimyəvi silah materialları ilə əlaqəli olsa da, toksikologiya deyildikdə ağıla gələn ilk termin “məhkəmə toksikologiyası” olur. Məhkəmə toksikologiyası əsasən avtopsiyada əldə edilən orqanizm mayələrindən və toxumalardan, ya da canlı şəxslərdən götürülmüş qan, sidik, mədə möhtəviyyatı və s. kimi materiallardan toksik maddələrin aşkar edilməsini təmin edir. [26] Qəfləti-şübhəli ölümlərdə ölüm səbəbi və ya səbəblərinin tam dəqiq məlum edilməsi əhəmiyyətli hüquqi məsuliyyətdir. Bu mövzuda dəqiq qərar, məhkəmə-tibb eksperti və toksikoloqun ortaq işləməsi ilə aşkara çıxır. Ölüm səbəbi olaraq zəhərlənmə, meyitdən götürüləcək materialda toksik maddə göstərilmədən sübut edilə bilməz. Dərman və zəhərlərin bir çoxu orqanizmdə görünən xarakterik dəyişikliklərə səbəb olmadığından toksik analizlərdən imtina edildikdə və ölüm dəqiq sübut olunmadan zəhərlənmə ilə əlaqələndirilir, ya da zəhərlənmə səbəbli ölüm başqa bir səbəbə bağlanılır. Ölümün birbaşa zəhərlənmə ilə əlaqəli olmadığı bir çox hallarda belə məhkəmə toksikologiyası hüquq mühafizə orqanlarına dəyərli sübutlar verə bilər. [6] Avtomobil qəzası qurbanlarında alkoqolun varlığı, bəzi zorakı ölümlərdə psixoaktiv maddələrin mövcudluğu, çılğın və anlaşıqz davranan şəxslərdə alkoqol, narkotik maddələr, hallisunogenlərin aşkar edilməsi çox dəyərli faktır. Bundan fərqli olaraq, bəzi hadisələrdə toksikoloji analizin nəticəsinin mənfi çıxması da bəzi şübhələrin aradan götürülməsinə səbəb olur. Həmçinin dərmanlarını müvafiq təlimata uyğun olaraq qəbul etməli olan şəxslərin (məsələn, epilepsiyalı xəstələr) qanında lazımi dərmanın konsentrasiyasının az olması, şəxsin epileptik tutma keçirərək ölməsindən şübhələnməyə əsas verir. [18] Zəhərlən-



MƏHKƏMƏ TƏBƏBƏTİ

mə faktlarının hadisə yeri, dərmanlar, onların təlimatları, qutuları, tərkibində kimyəvi maddə olan qablar, inyektor, qaşığı, alışıqan vasitələri (alışqan, kibrit), şübhəli tozlar diqqətlə araşdırılmalıdır. Meyitin ağız-burun ətrafındakı ifrazatlar (qusuntu, köpük və s.) diqqətlə qablaşdırılaraq götürülməlidir. Şəxsin mədəsi yuyulmuşdursa, yuyuntu kütləsinin məhkəmə-toksikoloji cəhətdən araşdırılması unudulmamalıdır. Ümumi qanun olaraq hüquqi məsələlərdə götürülən və ya əldə edilən materialın təhlükəsiz şəkildə araşdırılacağı ünvana çatdırılması təmin edilməlidir. Bu şübhəli maddələrin götürüləcəyi qablar çox təmiz olmalı, materialı istənilən növ çirklənmə və kontaminasiyadan qorunmalıdır. Bütün qabların və paketlərin üzərinə kimdən götürüldüyü, kim tərəfindən götürüldüyü, nə məqsədlə götürüldüyü, götürülmə tarixi, fiksasiyaedici maddə əlavə edilib-edilməməsi, edilərsə adı, miqdarı yazılmalıdır. Qoruyucu maddə seçimi də əhəmiyyətlidir. [19] Alkoqol səviyyəsinin təyini üçün göndərilən qan nümunələrinə qoruyucu olaraq spirt qatılması tez-tez rast gəlinən səhvlərdən və ya diqqətsizliklərdən biridir. Toxuma qoruyucu olaraq formaldehid də məsləhətli deyildir. Bir çox toksikoloji analiz formaldehid səbəbindən qeyri-düzgün aparılır. İdeal olan – materialın çürüməsinə imkan vermədən soyuq zəncir sistemi ilə qısa zamanda müayinə olunacağı yerə çatdırmaqdır. Qərb ölkələrində toksikoloji araşdırmaya göndəriləcək materialın bir hissəsinin kontrol testi üçün götürülməsi, əsas hissənin bəzən bir neçə laboratoriyaya göndərilməsi qaydası adət halına gətirilmişdir. [9]

Qəza nəticəsində zəhərlənmələr. Zəhərlənmələr daha çox qəza nəticəsində və adətən ev şəraitində baş verir. Uşaqlar, təbii maraqları səbəbindən tapdıqları müxtəlif dərman maddələrini, təmizlik ləvazimatlarını (məhlullarını), həşərat, gəmirici zəhərlərini və s. udmağa (içməyə) meyilli olurlar. [16] Yetkin yaşlı şəxslərin bu növ zəhərlənmələri əsasən səhv etiketlənmə və ya fərqli qablarda (müxtəlif içki qabları) saxlanılan zəhərli maddələrlə baş verir. Sənaye mühitində də qəza nəticəsində zəhərlənmələr tez-tez rast gəlinir. Müasir dövrdə təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət olunması, müxtəlif aidiyyəti təlimatların, qayda-qanunların tətbiqi, tibb müəssisələrinə təxliyyənin təkmilləşdirilməsi bu növ zəhərlənmələrdən ölümlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. [4] Dəm qazı (karbonmonoksid – CO) zəhərlənmələri ölkəmizdə əsasən qış aylarında tez-tez baş verir.

Narkotik və digər güclü təsiredici maddə asılılığı və ya digər bəzi maddələrin (təbii və ya sintetik) ruhi sfera üzərində təsiri nəticəsində eyforiya – “keflənmə” əldə etmək məqsədilə istifadəsi müasir dövrün ən aktual problemlərindən biridir və hazırda dünyada ən çox ölümə səbəb olan zəhərlənmələrdəndir. [25] Spirtli içki və qanuni olaraq istifadəsinə icazə verilən bəzi dərman maddələri də oxşar şəkildə asılılıq əmələ gətirmə və öldürücü təsir xüsusiyyətinə malikdir. ABŞ-da intihara cəhd edənlərin 35%-nin, cinayət qur-



banlarının 50%-nin qanında ciddi miqdarda spirtli içki aşkar olunmuşdur. [5. 14] Morfin, heroin, kokain, metadon, dififanon və s. dərmanların periferik venalara təkrarlanan inyeksiyası (yeridilməsi) nəticəsində tromboz, flebit (venanın iltihabı), nekroz, septisemiya, yarıməkəskin bakterial endokardit və digər ağırlaşmalara tez-tez rast gəlinir. [3] Bundan başqa, bu maddələrin birbaşa yüksək dozalarının qəbulu və ya onlara qatılan durulaşdırıcı (qatılaşdırıcı) qarışıqlar (strixnin və s.) acı sonluqla nəticələnə bilər. Heroin ilk dəfə istifadə zamanı olduğu kimi, daimi istifadəçilərdə də vaxt keçdikcə inkişaf edən hiperhəssaslıq nəticəsində qəfləti ölümlərə gətirib çıxara bilər. Barbituratlar və digər bəzi hipnotiklər, amfetamin, LSD (lizergin turşusu törəmələri) istifadəsi və toluen, benzol kimi yapışdırıcı maddələrin inhalyasiya (buxarını tənəffüs yollarına çəkmə) yolu ilə qəbulu müxtəlif mexanizmlərlə qəfləti ölümlərə səbəb ola bilər. [20]

İntihar məqsədilə zəhərlənmələr. Zəhərlənmə nəticəsində ölümlərin əksər hissəsini intihar təşkil edir. Siyanid, arsen, civə, sirkə turşusu və s. zəhərli maddələrə hərdənbir rast gəlinmə də, intiharlarda ən çox reseptlə alınmış dərmanlar istifadə edilir. [10] Depressiya və digər psixi problemləri olan insanlar bu problemlərinin əlamətləri ilə mübarizə aparmaq üçün özlərinə yazılan və yüksək miqdarda qəbul edildikdə ölümcül təsirə malik dərmanlara rahatlıqla sahib ola bilərlər. İntihar məqsədilə istifadə edilən maddələr insanların yaşadıkları mühitdə ən rahat əldə edə bildikləri maddələrdir. Əkinçiliklə məşğul olunan kənd yerlərində pestisidlər, süni gübrələr və s., şəhərlərdə isə aspirin, parasetamol, müxtəlif təmizlik məhlulları (turşular və ya qələvilər) zəhərlənmələrinə daha çox rast gəlinir. [23]

Cinayət məqsədilə zəhərlənmələr. Əvvəlki dövrlərdə qətl hadisələrində zəhərlərdən geniş miqyasda istifadə edilirdi. Bir çox tanınmış şəxsiyyətlərin məhz zəhərlənmə nəticəsində qətlə yetirildiyini sübut edən tarixi faktlar vardır. [15] Lakin müasir dövrdə toksikoloji müayinələrin yüksək inkişaf mərhələsinə çatması nəticəsində qısa müddət ərzində cinayətin motivinin aşkarlanması və dolayısı ilə cinayətkarın tapılması qatilləri bu növ qətl hadisələri törətməkdən çəkindirir. Odur ki, cinayət tərkibli zəhərlənmələr son dövrlərdə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Spirtli içkilər və idarəetmə. Bu mövzu spirtli içki istifadəsinin rəsmən qadağan olunduğu islam ölkələri də daxil olmaqla bütün dünyada geniş yayılmış və aktual problemdir.

Kiçik miqdarda qəbul edilən spirtli içki belə idarəetmə qabiliyyətində ləngimə əmələ gətirir. Avtomobil və digər nəqliyyat vasitələri, sənayedə, inşaatda, istehsal-istehlak müəssisələrində və digər yerlərdə istifadə edilən mürəkkəb mexanizmlər (robotlar) dəqiq idarəetmə bacarığı tələb edir. [12]



MƏHKƏMƏ TƏBABƏTİ

Nö	Alkoqolun qanda səviyyəsi	Şərxoşluğun ifadə olunma dərəcəsi	Aşkar olunan əlamətlər
1	0,1-0,5 mq/ml	Cüzi təsir	Düşüncədə aydınlıq, özünə inam, cəsarətlilik
2	0,5-1,0 mq/ml	Yüngül şərxoşluq	Hərəkətlərdə zəif pozulma, çox danışmaq, yersiz gülmə
3	1-1,5 mq/ml	Mülayim şərxoşluq	Hərəkətlərin xaotikliyi, danışiq və gəzişin pozulması
4	1,5-2,0 mq/ml	Orta dərəcəli şərxoşluq	Aşkar hiss olunan şərxoşluq, ataksiya, mədə bulantısı
5	2,0-3,0 mq/ml	Güclü şərxoşluq	Komaya bənzər mənzərə
6	3,0-3,5 mq/ml	Ağır zəhərlənmə	Stupor, koma
7	< 3,5 mq/ml	Letal zəhərlənmə	Ölüm

CƏDVƏL 2. QANDA ALKOQOLUN SƏVİYYƏSİNDƏN ASILI OLARAQ GÖRÜNƏN ƏLAMƏTLƏR [13]

Qeyd: Uzun müddət spirtli içki qəbul edən şəxslərdə aşkarlanan əlamətlərə müvafiq alkoqolun qanda səviyyəsi cədvəldə göstərilənlərdən yüksək ola bilər.

Hazırda geniş yayıldığı üçün daha aktual mövzu məhz avtomobil idarəetmədə rast gəlinən problemlərdir. Aparılan obyektiv müayinələr hətta qanda 0,3 mq/ml (promil-%) alkoqol olduqda belə avtomobil idarəetmədə keyfiyyətin azaldığını sübut etmişdir. [8] İlk baxışdan, xüsusən də uzun müddət avtomobil idarə edənlərə adi gəlsə də, avtomobil idarəetmə bacarıq, diqqət, hərəkəti və zehni itilik tələb edir. Bütün bu faktorlar spirtli içki tərəfindən azaldılır, bəzən tam itir. [21] Avtomobili arxayınlıqla idarə edə bilməyəcək qədər alkoqol təsirində olan şəxs ilk görünüşdə ayıq görünə bilər, çünki görünə biləcək alkoqol şərxoşluğu əlamətləri qanda alkoqol səviyyəsi yüksək konsentrasiyada olduqda adi idarəetmə bacarığının zəifləməsi ilə üzə çıxır. Lakin 0,5 mq/ml qədər cüzi miqdarda konsentrasiya belə sürmə bacarığına təsir edərək dəqiq koordinasiyalarda zəifləməyə səbəb olur. [7]



NƏTİCƏ

Bütün dünyada, həmçinin ölkəmizdə gündən-günə artan, ciddi sağlamlıq problemi olan zəhərlənmələr – xüsusən də spirtli içki, narkotik və digər güclü təsiredici maddələr barədə cəmiyyətin daha geniş məlumatlandırılmasına ehtiyac vardır. Ailələrə, risk qruplarına və təlimatçılara, əsasən də uşaq və yeniyetmələrlə çalışan şəxslərə bu mövzu barədə ətraflı məlumat verməklə bu maddələrə aludəçiliyin azaldılması istiqamətində aktiv işlər aparmaq lazımdır. Son olaraq qeyd edək ki, güclü dövlət, sağlam gələcək üçün spirtli içki, narkotik və digər güclü təsiredici maddə istifadəçilərinin sağlam insan kimi cəmiyyətə qaytarılmasında, həmçinin insanlar arasında əks-təbliğatın aparılmasında yalnız dövlətin rəsmi qurumları deyil, hər bir fərd də əlindən gələni əsirgəməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bronstein, A.C., et al., 2009 Annual Report of the American Association of Poison Control Centers' National Poison Data System (NPDS): 27th Annual Report. Clinic Toxicology (Philadelphia), 2010. 48 (10): p. 979-1178
2. Dökmeci İ. Toksikoloji – Zehirlənmələrdə Tanı və Tedavi. 3 rd ed. İstanbul: Nobel Tıp; 2011
3. TB., E., Toxicology: Ingestion and smoke inhalation., in APLS-The pediatric emergency medicine resource, F.S. Hill-Gausche M, Yamamoto L, Editor. 2007, Jones and Bartlett: Massachusetts. p. 234-267
4. Baban N, Kurt K, Kaptanoğlu K. Toluen və Ksilen. Adli Toksikoloji, Adli Tıp Kurumu Yayınları-8, İstanbul 2003, 160-162
5. James J.P., Knight B., “Simpson’s Forensic medicine” 13 th edition, New York: Oxford U. Pr; 2011
6. Margaret. M. Stark “Clinical Forensic Medicine” New Jersey, Humana press - 2007
7. Hodgson, E., and R. C. Smart, eds. Introduction to Biochemical Toxicology, 3rd ed. New York: Wiley, 2001
8. Hodgson, E., R. B. Mailman, and J. E. Chambers, eds. Dictionary of Toxicology, 2nd ed. London: Macmillan, 1998
9. Klaassen, C. D. ed. Casarett and Doull’s Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed. New York: McGraw-Hill, 2001
10. Timbrell, J. A. Principles of Biochemical Toxicology, 3rd ed. London: Taylor and Francis, 2000



11. Wexler, P. Information Resources in Toxicology, 3rd ed. San Diego: Academic Press, 2000
12. Kotsonis, F. N., G. A. Burdock, and W. G. Flamm. Food toxicology. In Casarett and Doull's Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed., C. D. Klaassen, ed. New York: McGraw-Hill, 2001, pp. 1049-1088
13. Logan B.K., Distefano S. Ethanol content of various foods and soft drinks and their potential for interference with a breath alcohol test. Journal of Analytical Toxicology. 1998 May-Jun; 22(3):181-3
14. Russell, F. E. Toxic effects of terrestrial animal venoms and poisons. In Casarett and Doull's Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed., C. D. Klaassen, ed. New York: McGraw-Hill, 2001, pp. 945-964
15. Norton, S. Toxic effects of plants. In Casarett and Doull's Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed., C.D.Klaassen, ed. New York: McGraw-Hill, 2001, pp. 965-976
16. Bruckner, J. V., and D. A. Warren. Toxic effects of solvents and vapors. In Casarett and Doull's Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed., C. D. Klaassen, ed. New York: McGraw-Hill, 2001, pp. 945-964
17. Korach, K. S. Reproductive and Developmental Toxicology. New York: Dekker, 2008
18. Hood, R. D. Handbook of Developmental Toxicology. Boca Raton, FL: CRC Press, 2007
19. Burkholder, J. M., and H. B. Glasgow Pfiesteria piscicida and other Pfiesteria-like dinoflagellates: Behavior, impacts, and environmental controls. Limnol. Oceanogr. 42: 1052–1075, 2007
20. LeBlanc, G. A., and W. C. Dauterman. Conjugation and elimination of toxicants. In Introduction to Biochemical Toxicology, E. Hodgson and R. C. Smart, eds. New York: Wiley-Interscience, 2001, pp. 115-136
21. Klaassen, C. D. ed. Casarett and Doull's Toxicology: The Basic Science of Poisons, 6th ed. New York: McGraw-Hill, 2001
22. Borton, H. A., M. E. Anderson, and H. J. Clewell. Harmonization: Developing consistent guidelines for applying mode of action and dosimetry information for applying mode of action and dosimetry information to cancer and noncancer risk assessment. Hum. Ecol. Risk Assess. 4: 75-115, 2008
23. Clewell, H. J., and M. E. Andersen. Use of physiologically based pharmacokinetic modeling to investigate individual versus population risk. Toxicol. 111 (1-3): 315–329, 2006
24. Clewell, H. J., M. E. Andersen, and H. A. Barton. A consistent appro-



ach for the application of pharmacokinetic modeling in cancer and noncancer risk assessment. *Environ. Health. Perspect.* 110: 85-93, 2002

25. Haddad, S., M. Beliveau, R. Tardif, and K. Krishnan. A PBPK modeling-based approach to account for interactions in the health risk assessment of chemical mixtures. *Toxicol. Sci.* 63: 125-131, 2001

26. Ballantyne, B., T. Marrs, and P. Turner, eds. *General and Applied Toxicology*, college ed., New York: Macmillan, 2005

РЕЗЮМЕ ОТРАВЛЕНИЯ В СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЕ Ф.МАМЕДОВ

Токсикология – наука изучающая ядовитые вещества. Любое вещество вызывающее отравление в живом организме может быть ядом. Отравления людей и других живых существ может вызываться различными причинами: несчастные случаи, аварии, убийства, покушения и т.д. В обществе с каждым днем увеличение числа заболеваемости, автомобильных аварий, преступлений и других случаев в связи с употреблением алкогольных напитков, наркотических препаратов и похожих по действию веществ еще больше увеличивает актуальность этой темы.

SUMMARY POISONING IN THE FORENSIC MEDICINE F. MAMMADOV

Toxicology can be defined as that branch of science that deals with poisons, and a poison can be defined as any substance that causes a harmful effect when administered, either by accident or design, to a living organism.. By convention, toxicology also includes the study of harmful effects caused by physical phenomena, such as radiation of various kinds and noise. Exposure of humans and other organisms to toxicants may result from many activities: intentional ingestion, occupational exposure, environmental exposure, as well as accidental and intentional (suicidal or homicidal) poisoning.



MÜHARİBƏ JURNALİSTİKASINDA OBYEKTİVLİYİN QORUNMASI VƏ PSIXOLOJİ TƏSİR MƏSƏLƏLƏRİ

Ağalar ABBASBƏYLİ – tarix elmləri doktoru, professor,
Qaşqay RAMAZANOV – doktorant



Abbasbəyli Ağalar Nəriman oğlu 31 dekabr 1942-ci ildə anadan olub. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunu, aspirantı və doktorantı olub. Tarix və beynəlxalq münasibətlər elmi istiqamətləri üzrə professor, 500-dək elmi əsərin müəllifidir. Müstəqillik dövrünə qədər müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. SSRİ Sülh Fondunun sədr müavini və AR Sülh Fondunun sədri olub, Təhsil naziri, MSK-nın üzvü və digər vəzifələrdə işləyib. Uzun müddət AR Prezidenti yanında AAK Dissertasiya Şurasının üzvü olub. BDU-nun Elmi Şurasının və AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvüdür. 1991-ci ildən BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müdürüdür.



Ramazanov Qaşqay Ziyəddin oğlu 6 oktyabr 1972-ci ildə anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini beynəlxalq jurnalistika üzrə magistr pilləsini bitirib. 1995-ci ildən Azərbaycanda nəşr olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında müxbir, şöbə müdiri, məsul katib, redaktor, baş redaktorun birinci müavini vəzifələrində çalışıb. BDU-nun beynəlxalq jurnalistika kafedrasının doktorantıdır.

Açar sözlər: psixoloji təsir, müharibə, terror, obyektivlik, jurnalist.

Ключевые слова: психологическое воздействие, войны, терроризм, объективность, журналист.

Keywords: psychological impact, war, terrorism, objectivity, journalist.

Müasir dövrdə jurnalist fəaliyyətinin, o cümlədən “müharibə jurnalisti” peşəsinin çətin və təhlükəli olduğu bir daha təsdiqlənir. Təbii ki, bu zaman jurnalistlərin həm fiziki, həm də mənəvi təhlükədən qorunması məsələləri önə çıxır. Sözsüz ki, müharibə jurnalistikasında təcrübə hadisə yerində praktik işlə, məlumat əldə etməklə qazanılır. Təcrübə çox əhəmiyyətlidir, çünki həyatın və döyüş meydanlarının həqiqətləri, riskləri kitablarda yazılandan fərqlidir.

Münaqişənin zəiflədilməsi və həll edilməsi üçün onun yaratdığı düşmən obrazı dəyişdirilməlidir. Dövlətlərarası münaqişələr elitada formalaşmış ob-



razlarda ictimaiyyətdə formalaşmış obrazlardan daha kiçik dəyişiklik edilməklə idarə edilmiş və tənzimlənmişdir, lakin davam edən vətəndaş münaqişəsi və ya amansız dövlətlərarası münaqişə obrazlar dəyişənə, rəhbərlər və ictimaiyyət dərs götürənə qədər həll edilə bilməz. Həm də bu proses qarşılıqlı olmalıdır. [1. 174] Müharibələr olduğu müddətdə müharibə jurnalistikasının da olacağı reallığından yola çıxsaq, “müharibə jurnalistikası”nın əslində “hərbi jurnalistika” mənasına gəlmədiyini birmənalı şəkildə deyə bilərik. Müxbirin işi yalnız qızğın döyüşlərin getdiyi, qanın su yerinə axdığı səhnələri çatdırmaq deyil, cəbhənin arxasında nələr baş verdiyini, vəziyyətin vətəndaşlara necə təsir etdiyini, müharibənin itkilərini, niyə və necə baş verdiyini izah etməkdir. Bunları izah edib xəbərləşdirəndə də müharibəni müdafiə edən mövqə nümayiş etdirməməli, əksinə, insanlara müharibənin gerçək üzü göstərməlidir. Jurnalist bəlkə də müharibələrin qarşısını ala bilməz, ancaq müharibənin ən ağırlı tərəflərini əks etdirərək insanlara təsir edə bilər.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrin KİV-də işıqlandırılması təcrübəsi həyatımızın yan keçilmiş qanun və təzahürlərinin də olduğunu göstərir. Təhlillər, həmçinin həmin dövrdə mətbuatın “aşkarlıq çatışmazlığı” xəstəliyinə deyil, “obyektivlik çatışmazlığı” xəstəliyinə tutulduğunu da aşkara çıxarır... Tədqiqatlar göstərir ki, mətbuat Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri işıqlandırarkən aşağıdakı prinsipə uyğun hərəkət etmişdir: Dağlıq Qarabağ hadisələri haqqında yazmaq qadağan deyil, lakin yazarkən belə bir prinsipə riayət etmək lazımdır – publikasiyalar DQMV əhalisində, Azərbaycanda və Ermənistanda narazılıq yaratmamalıdır. Araşdırmalar, həmçinin məhdudlaşdırılmış aşkarlığın istifadə etdiyi “yaradıcılıq işi”nin hadisələrin səbəbləri haqqında obyektiv və operativ təhlillərin olmamasını, hadisələrin işıqlandırılmasında gecikmələrin baş verməsini, balanslaşdırılmamış informasiyanın ötürülməsini, fikirlərin şərhində qüsurulara və təhriflərə yol verildiyini ortaya çıxarır. [2. 334]

Qeyd etdiyimiz kimi, müharibədən hazırlanan xəbərlər, çəkilən görüntülər savaşa gedişatına təsir etməsə belə, insanların müharibə haqqındakı fikirlərini dəyişdirə, onlara təsir edə bilər. Vyetnam müharibəsində ABŞ ictimaiyyətinin müharibə ilə əlaqədar fikrinin dəyişməsi və ABŞ siyasətinin tənqid edilməyə başlanması Vyetnamdakı jurnalistlərin göndərdiyi xəbər və fotoşəkillərin köməyi ilə mümkün olmuşdur. Vəziyyətin ürəkaçan olmaması, Vyetkonq əsgərlərinin güc toplayaraq ABŞ əsgərlərinə itki verməyə başlaması bu ölkənin minlərlə əsgərini itirməsi ilə yanaşı, hazırlanan xəbərlərlə Vyetnamda “çirkli” müharibənin davam etdiyinin ortaya qoyulması müharibənin dönüş nöqtəsi olmuşdur. [4. 46-47]

Müharibə və silahlı münaqişələrin televiziya ilə işıqlandırılması metodları KİV tədqiqatçıları və jurnalistlər arasında bir çox müzakirələrə səbəb olur. Bu



problemə bir neçə yanaşma mövcuddur. Münaqişənin işıqlandırılması metodlarına ilk yanaşmalardan biri – cəlb olunan tərəflərdən birinə qarşı ictimai rəyi gücləndirməkdir ki, bu metod bəzən qlobal televiziya şəbəkələri tərəfindən təcrübədən keçirilmişdir. İkinci üsul – silahlı münaqişənin (hər hansı bir sosial münaqişə və qarşıdurmanın) işıqlandırılması zamanı hər iki tərəfin mövqeyini əks etdirməkdir. Eyni prinsip həm də informasiyaya şamil olunmalıdır. Postsovet məkanı tarixində bu prinsipə riayət olunmamasının tutarlı nümunələri var.

Onu etiraf etmək lazımdır ki, qarşı duran tərəflərin qarşılıqlı anlaşma əldə etmələrinə nail olmaq çətinidir. Telekanalın hər iki tərəfin nəzərində qərəzsiz obrazı qazanması daha çətinidir. Hadisələrin qəflətən tamam əks istiqamətə dəyişməsi münaqişə tərəflərindən birinə simpatiya bəsləyən jurnalisti milyonlarla tamaşaçı qarşısında mövqeyini dəyişmək məcburiyyətində qoya bilər. Bu halda o, təmsil etdiyi televiziya kanalının etibarlılığına zərər vermiş olacaq. “Qaynar bölgələr”dəki hadisələrin işıqlandırılması zamanı mühüm aspekt faktların obyektivliyi və etibarlılığıdır.

Münaqişənin vizual aspekti xüsusən vacibdir. Çünki kütləvi auditoriyada vizual aspekt ən güclü təsir vasitəsidir. Hərbi münaqişələri işıqlandıran zaman videogörüntülərin düzümü sırasına əməl etmək tələbləri olduqca ciddidir. Jurnalistlərin daxili senzurası prioritet məsələlərdəndir.

CNN, BBC World və Euronews telekanallarının müharibələr, təbii fəlakətlər zamanı yayım konsepsiyalarının əsasını tamaşaçılara qarşı mülayim və mehriban münasibət tutur. Məsələn, buna ciddi səbəb olmadan zorakılıq və meyitlərin olduğu səhnələr göstərilməməlidir. Teleşəbəkələr qəzaların və atışmanın ağır səhnələrini göstərməkdən çəkinir. Çünki fəlakət qurbanları, pis hala salınmış insanlar arasında uşaqların da olduğu tamaşaçılara çox güclü təsir edə bilər.

Müharibə zonalarında işləyən jurnalistlər əsas iştirakçıları siyasətçilər olan mübarizənin müəyyən işıqlandırılma qaydalarına riayət etməyə məcburdurlar. İnformasiya əldə etmək yönündə jurnalist hakimiyyət orqanları, təbliğati fəaliyyətlə məşğul olan siyasətçilər və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrinin yaratdığı ciddi problemlərlə qarşılaşa bilər, hətta problem birbaşa jurnalistlərin həyatına təhlükə ola bilər. Bütün bunlar qlobal teleşəbəkə jurnalistləri üçün ağır mühit yaradır. Birincisi, onlar tərəflərin təbliğat informasiyaları ilə real faktları ayırmağı bacarmalıdırlar. İkincisi, jurnalistlərin həyatı üçün təhlükəli şərait ətraflı reportaj hazırlamağın dairəsini məhdudlaşdırma və məlumatın tam kontekstində verilməsinə əngəl ola bilər. Üçüncüsü, münaqişənin güclü tərəfinin hakimiyyətinin əlverişli şəraitdə öz qərarları ilə ictimai rəyə təsir etməyə çalışması problemi var. Məsələn, 2003-cü ildə İraq müharibəsi zamanı qlobal xəbər media qurumları təşəbbüskar hökumətlərin təzyiqlərinə



dözə, vəziyyəti heç də həmişə obyektiv qiymətləndirə bilmirdi.

Son dövrün münaqişələrində daha bir xarakterik xüsusiyyət müharibə ilə yanaşı, terrorizmə qarşı mübarizədir ki, onun miqyası sözün əsl mənasında müharibələrdən kiçik deyil. KİV-də terrordan bəhs olunması xüsusi mövzudur və onun işıqlandırılması isə daha təzadlıdır. Belə ki, jurnalist terror aktından bəhs etməklə dünya ictimaiyyətinin diqqətini bu problemə yönəltməyə çalışır, digər tərəfdən, terrorçuların pulsuz reklam olunmasına imkan yaradır. Üstəlik, bu tipli hadisələr haqqında susmaq da mümkün deyil, çünki problemləri həll etmək üçün müxtəlif siyasi və diplomatik resursların cəlb edilməsi mümkünlüyünü də nəzərə almaq lazımdır. Bəşəriyyətin marağı “beynəlxalq terrorizm”in mahiyyətinin, onun daxili anatomiyasının və zahiri cəhdlərinin obyektiv təhlilini tələb edir. Bu işdə cəmiyyətdəki funksiyasına görə mühüm yer tutan KİV-in böyük rol oynaya biləcəyi heç kimdə şübhə doğurmur.

Bununla əlaqədar olaraq, media qarşısında çox mürəkkəb və bəlkə də cavabının tapılması həm sahə elminin, həm də KİV-in imkanları xaricində olan suallar meydana çıxır. Müşahidəçilərin fikrinə görə, ilk növbədə aşağıdakı əsas suala cavab tapılmalıdır: yeni dünya müharibəsini kim başlamaq istəyir – abstrakt “beynəlxalq terrorizm”, yoxsa “antiterrorizm əməliyyatları” adı altında bütöv bir dövləti talan edən və onu yer üzündən silməyə çalışan siyasi hakimiyyət və ya mürtəcə qüvvələr? Aparılan dəbdəbəli tədqiqat və təbliğat kampaniyalarına baxmayaraq, “beynəlxalq terrorizm” qlobal militarist qüvvə kimi mücərrəd olaraq qalır. [3. 238-239]

Qlobal televiziya şəbəkələri terror hadisələrinin işıqlandırılması halları üçün xüsusi məsuliyyət daşıyır, çünki beynəlxalq əhatə dairəsi onları ekstremistlər üçün xüsusilə cəlbedici edir. Ona görə də belə hallar barədə reportajlar minimum işıqlandırma konsepsiyasına uyğun olmalıdır. Aparıcı və müxbir bu zaman terrorçuların hərəkətlərinə legitimlik qazandırmamaq üçün “cəzalandırma”, “hərbi-səhra məhkəməsi”, “bridaqa” kimi sözləri istifadədən çəkinir. Əvvəllər heç də həmişə “terrorçu” sözünü eşitmək mümkün deyildi. Onun əvəzinə aparıcı və müxbirlər “adam oğruları”, “Taliban hərəkətinin üzvləri”, “İRA döyüşçüləri” sözləri işlədirdilər. 11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələrindən sonra qısa müddətdə “beynəlxalq terrorizm” ifadəsi qlobal teleşəbəkələrin leksikonuna daxil olmuşdur.

Təqdir edilməlidir ki, terror aktlarını işıqlandıran televiziya şəbəkələrinin jurnalistləri materialı təqdim edərkən xüsusilə emosional qərəzsizliyə meyilli olurlar. Hər hansı intonasiya və mimika ifadəsi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Beynəlxalq peşə etikasını prinsiplərinə görə, reportyorlar hadisələrə məsuliyyətli yanaşmalı, tam etibarlı informasiyanı efirə verməli, ayrı-ayrı hadisələri və aktları şişirtməməli, vahimə yaratmamalı, terrorçuların efirdə siyasi tələblər səsləndirməsinə və zorakılığın geniş təbliğinə imkan verməməlidirlər.



HƏRBİ JURNALİSTİKA

Yazılmamış əsas qayda – terror aktları törədən zaman terrorçuların televiziya kameralarına və mikrofonlara yaxın buraxılmaması prinsipidir. Habelə öz fikirlərini çatdırmaq üçün tribuna əldə etməmələri məqsədilə terrorçulardan müsahibə alınması tövsiyə olunmur.

Silahlı münaqişələri işıqlandıran qlobal televiziya şəbəkələri üçün əsas məsələ emosional təzyiqin mövcud olduğu ekstremal iş şəraitdə vəziyyətin obyektiv və qərəzsiz qiymətləndirilməsidir. Münaqişə bölgəsinə yollanan jurnalist ilk növbədə düşəcəyi şəraitin tamam başqa olacağını nəzərə alaraq psixoloji təlimdən keçməli, qeyd edilən beynəlxalq və yerli hüquq normalarını öyrənməlidir. Ekstremal hallarda, xüsusən silahlı münaqişə bölgələrində jurnalistlərin fəaliyyəti çətinləşir. Burada ümumi ab-havadan təsirlənməməklə öz fəaliyyətini qurmaq və soyuqqanlı olmaq lazımdır.

Müharibə, terror hadisələri, təbii fəlakətlərin şahidi olan, işgəncə, zorlama kimi psixoloji travma təsiri göstərən hadisələrə məruz qalan şəxslər bu hadisələri öz həyatlarına yönəlmiş bir təhdid kimi qəbul edirlər. Travmatik hadisənin təsir gücü və şəxsin bu hadisəni qiymətləndirməsində yaşadığı çətinliklər onda bəzi psixi reaksiyaları üzə çıxarır.

Ümumiyyətlə, müharibə şəraitində baş verən hadisələr zamanı və hadisələrdən sonra həmin şəxs başına gələnlərin həqiqətdənkənar ola biləcəyi hissəsinə qapıla bilər. Bu dövrdə vaxtın çox sürətlə və ya çox gec ötdüyü formasında hisslər keçirə bilər. Psixoloji baxımdan travmaya səbəb olan hər hadisə depressiya və qorxu hissəsinin keçirilməsinə gətirib çıxarır. Döyüşlər zamanı insanların ölməsi onun şahidi olan şəxsə kədər hissi yaradacaq. Vaxt keçdikcə bu duyğuları günahlandırma və günahkarlıq hissi əvəz edəcək. “Elə et-səydim, bunlar olmazdı” kimi düşüncələrin mövcudluğu günahkarlıq hissəsinin yaşandığını göstərir. Bu duyğular fərdlərarası münasibətlərdə gərginliyin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Vaxt ötdükcə münasibətlərdə yaşanan bu gərginliklərə şəxslərin özlərinin başa düşmədikləri şəkildə düşüncələr də əlavə edilə bilər. [5. 78]

Həqiqətlər müharibə aparən tərəflərin xoşuna gəlməyə bilər və ya xalqın doğru xəbər alması ilə yanaşı, ictimaiyyətin hadisələrə baxışı dəyişə bilər. Müxbirlər həqiqətləri söylədikləri, ya da söyləməyə çalışdıqları halda ölkələrində ciddi mənfi reaksiyaya səbəb ola, hətta “vətən xaini” elan edilə bilərlər. Müharibədə jurnalist fəaliyyətinin ən əsas çətinliyi də budur. *Piter Arnet* yüzlərlə nümunədən yalnız biridir. O, 1991-ci ildəki Körfəz müharibəsini canlı yayımla dünyaya çatdıran şəxs kimi tanınır. “CNN International” şirkətində jurnalist fəaliyyəti ilə məşğul olan *P.Arnetin* Vyetnam müharibəsində kimyəvi qazdan istifadə edilməsinə dair sənədli film hazırladığı vaxt ABŞ hökumətinin əmri ilə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldığı bildirilir. [6]

İraq müharibəsi zamanı NBC televiziyasında çalışan *P.Arnetin* fəaliyyəti-



nə Bağdadda olduğu vaxt son qoyulmuşdur. Ona qarşı edilən rəftar döyüş meydanlarında həqiqəti görüb söyləməyin nə qədər əhəmiyyətli, ancaq bir o qədər də “riskli” olduğunu ortaya çıxarmışdır. İraq müharibəsinin “*informasiya müharibəsi*” olduğunu söyləyən **P.Arnet** bombalar, raketlər kimi, məlumatların da çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır.

Halbuki, **P.Arnet** ABŞ-ın İraqda həyata keçirdiyi kütləvi dağıntının sadəcə cüzi bir hissəsini nümayiş etdirə bilmişdi. Məsələn, ABŞ və müttəfiq hərbi təyyarələrinin bombardmanı nəticəsində İraqdakı elektrik enerjisinin istehsal həcmi 1920-ci illər səviyyəsinə düşdüyünü çatdırmışdı. O, həyəcanın dindiyi, ətrafın sakitləşdiyi bir vaxt göy üzünü işğal edən bomba və raketlərin yerdə ölüm və dağıntı saçdığını görmüşdü. [4. 73-74]

Burada mühüm olan – müharibənin bir ölkə üçün əhəmiyyətlik dərəcəsidir. Əgər bu “olum-ölüm savaşı”dırsa, vəziyyət tamam dəyişir. Yəni İkinci Dünya müharibəsi Böyük Britaniya üçün “olum-ölüm” məsələsi idisə, orada həqiqəti söyləmək ikinci planda qalmışdı. Təbii ki, burada əsl problem hansı müharibənin “olum-ölüm savaşı” olduğunu kim tərəfindən müəyyən ediləcəyidir. Bu səbəbdən də burada subyektiv baxış məsələsi var. Müharibənin tərəflərindən biri jurnalistin təmsil etdiyi ölkədirsə, o, ictimaiyyətin təzyiqi ilə müəyyən informasiyaları tendensiyalı qələmə almaq məcburiyyətində qalacaq.

Hərbi məhdudiyyətlər, hərbi sirr xüsusiyyəti daşıyan məlumatların sızdırılmasının qarşısını almaq kimi milli maraqlarla yanaşı, toqquşmalarda əsgər itkilərinin mümkün qədər az diqqətə çatdırılması, şəhid ailələrinin “acı xəbəri” rəsmi orqanların çatdırmasınadək öyrənməməsi kimi humanitar məzmun da daşıya bilər. [5. 79]

Bir çox jurnalistin güc tətbiqetmədən bəhs olunan hadisələri xəbərləşdirməyə öyrəşdiyi, hətta immunitet qazandığını düşünürlər, lakin aparılan araşdırmalar bunun əksini göstərir. 2001-ci ildə Toronto Universitetində həkim **Antoni Feynşteynin** apardığı tədqiqat işi müharibə jurnalistlərinin digər müxbir və jurnalistlərdən daha çox stress keçirdiyini, insan faciələri ilə tez-tez qarşılaşan və hər zaman təhlükə ilə üzləşən polislər, yanğınsöndürən və sabiq hərbcilərdən daha çox onlarda psixi pozuntu əlamətlərinin baş qaldırdığını ortaya qoymuşdur. [5. 93]

Travmatik hadisələrdən sonra yaşanan psixi proseslər şəxslərə görə fərqli ola bilər. Belə ki, psixi reaksiyalar bəzi şəxslərdə bir neçə həftəyə keçsə də, bəzilərdə uzun müddət davam edə bilər. Bu məlumatlar əsasında döyüşlərin bilavasitə iştirakçısı olan şəxslərdə psixi pozuntu müşahidə edilməsi nə qədər normal olsa da, müharibəni yaşayıb, onu çatdırmağa çalışan müxbirlərin də eyni hissi keçirmələrinin təbii olduğunu söyləyə bilərik. Bu şəraitdə kimliyindən asılı olmayaraq travmatik hadisələri yaşayan hər kəsdə yaşamaq və



işləmək istəyi get-gedə azala bilər. Əgər psixi reaksiyalar vaxt keçdikcə artırsa, onda bu şəxsin peşəkar mütəxəssisdən kömək alması mütləq vacibdir. [4.115]

Jurnalistika son nəticədə mənəvi cəhətdən əhatəli olmalıdır. Hər hansı cinayətlə, dərdlə, bədbəxtliklə rastlaşan hər bir şəxs bu və ya digər təzahürü qiymətləndirir, bu haqda yazır və danışır, onun məruz qaldığı təsir yaratdığı əsərdə özünü göstərir.

Ekstremal jurnalistika üzrə Moskva Mərkəzinin nümayəndələri münaqişə bölgələrinə səfərdən əvvəl özünü psixoloji cəhətdən hazırlamağın vacibliyini qeyd edirlər. Sonrakı psixoloji təlim artıq hadisə yerində vəziyyətə və bütün detallara uyğun olaraq aparılmalıdır. Jurnalist qəti olaraq təsəvvürünə gətirməlidir ki, o haradadır, hansı marşrutdan və nəqliyyatdan istifadə etməlidir, hansı kateqoriyadan olan yerli əhali ilə ünsiyyətdə olacaq.

İlk dəfə onun üçün mürəkkəb və kritik vəziyyətlə qarşılaşan insan elə bil “kor və kar” olur: o heç nə görmür, heç nə hiss eləmir, bu vəziyyətdə özünün iradəsi olmadan axının apardığı istiqamətdə “üzür”. Buna görə də, ilk dəfə belə vəziyyətə düşən jurnalist ilk beş gün ərzində “kor və kar” olur. Bir həftə sonra öyrəşir və vəziyyəti dərk etməyə başlayır. Davamlı stress, qorxu, fiziki yorğunluq reportyorun sonrakı normal həyatına təsir edəcək mühüm psixoloji pozuntulara səbəb ola bilər.

Bu məsələ ilə bağlı qurumların öhdəsinə düşən vəzifə – müxbirləri mütəmadi olaraq müşahidə altında saxlamaq və davranış pozuntuları görüldüyü halda psixiatr müalicəsinin tətbiqini təmin etməkdir. Psixi sağlamlığın qorunmasında ən mühüm və yeganə tədbir risk səviyyəsinin yüksək olduğu zonalarda çalışan reportyorların, müəyyən müddətlərdə istirahət imkanı yaradılaraq, normal həyat tərzinə uyğunlaşdırılmasıdır. Xarici ölkələrin media qurumları bu məqsədlə reportyorların vaxtaşırı dəyişdirilməsini yerinə yetirərək qabaqlayıcı tədbirlər görməyə çalışır.

Risk səviyyəsinin yüksək olduğu zonalarda uzun müddət fəaliyyət göstərən jurnalistlərin fərdi olaraq diqqət yetirməsi lazım olan mühüm bir məsələ də sözügedən zonalarda cibində pul olan şəxslərin qida və digər tələbat mallarından daha asan əldə edilən alkoqol, sakitləşdirici dərmanlar və narkotikə meylidir. Qısamüddətli rahatlıq və cəsarətləndirici təsiri olan bu maddələr həmin şəxsin sonrakı həyatı ilə yanaşı, peşə karyerasında və münasibətlərində mühüm pozuntulara yol açır. Bununla yanaşı, həmin maddələr psixoloji xəstəliklərin də dərinləşməsinə gətirib çıxarır. [4.41]

Jurnalistlər və ailələri bu cür travmanın bütün növ münasibətlərə təsir göstərəcəyini hesablamalı və bilməlidir. Oxşar hadisələri yaşayan şəxs, ümumiyyətlə, ortaya çıxan təzahürləri, yaşadıklarını, travmaları biri ilə və ya peşəkar mütəxəssislə bölüşdüyü halda daha asan xilas olmaq mümkündür. Əks halda



özlərini işlərindən, cəmiyyətdən təcrid edə bilər, daxilə qapanırlar. Danışmaq, yazmaq, rəsm çəkmək, ağılamaq zehni zədələyən xatirələri azalda bilər.

Travmadan sonrakı stress pozuntusu müalicə oluna bilər. İşgəncə görünlər yaxşılaşa və normal həyatlarına qayıda bilərlər. Lakin bunun üçün vaxt lazımdır. Çünki normal həyata qayıtma müddətində travma alanlarla birlikdə məsləhətçi və ya həkim çalışmalıdır. [5.94]

Sonda onu qeyd etmək gərəkdir ki, müharibə şəraitində şəxslərdə yarana biləcək psixi reaksiyalar nəzərə alınarsa, jurnalistlərin müharibə şəraitində qısa müddətlərlə işləmələri psixi sağlamlıq baxımından yararlı ola bilər. Yəni silahlı münaqişənin hansı bölgədə davam etməsindən asılı olaraq həmin jurnalistin tez-tez o zonaya ezam edilməsi təcrübə və digər cəhətlərdən sərfəli olsa da, psixoloji baxımdan əməkdaşın özü üçün zərərli ola bilər.

NƏTİCƏ

Obyektivlik anlayışının tətbiqində ortaya çıxan problemlərlə məşğul olan mütəxəssislərin fikirlərinə görə, silahlı münaqişə zonasında tam şəkildə publikanı obyektiv informasiya ilə təmin etmək mümkün deyil. Daxili senzura, həm də media qurumunun hansısa dairələrdən asılılığı buna mane olur. Bir jurnalistin mənsub olduğu ölkə, icma və ya etnik qrup müharibəyə qoşulduğu halda millətçilik hissləri ilə jurnalistika prinsipləri arasında qaçılmaz olan ziddiyyətləri yaşamağa məcbur qalır. Bu səbəblə keçmişdə də müharibə jurnalistikasının ən uğurlu “məhsulları” müharibə tərəflərinə deyil, xarici ölkələrə və ya başqa millətə məxsus jurnalistlər tərəfindən reallaşdırılmışdır. Çünki öz ölkəsi müharibəyə qoşulduğu halda jurnalist həm ümumi qanunlarla, həm də vəziyyət tələb etdiyi üçün silahlı qüvvələrin qoyduğu məhdudiyət və qadağalarla qarşılaşır. Belə bir vəziyyətdə jurnalist peşə qayda-qanunları ilə ordunun tələbi arasında seçim etmək məcburiyyətindədir. Ancaq jurnalist hərbi sirləri açaraq xəbər çatdırmaq fəaliyyəti ilə məşğul olmayacağı kimi, xalqın əhval-ruhiyyəsinin pozulmaması üçün yanlış informasiya da yaymamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya: dərslik. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2006, 292 s
2. Mazanlı İlham. KİV: millətlərarası və dövlətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi faktoru kimi. Bakı: “Renessans”. 2014
3. Mazanlı İlham. Jurnalistika və müasir dövrün problemləri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2013



4. Çubukçu, Mete, Ateş altında gazetecilik: savaş ve savaş haberciliği, İstanbul, Metis Yayınları, 2005, 280 s
5. Koçak, Ali, Savaşta Gazetecilik/Yaşamak, Gün yayıncılık LTD, Ankara, 2003, 118 s
6. <http://stringer-news.com/publication.mhtml?Part=37&PubID=1928>

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ И ЗАЩИТЫ ОБЪЕКТИВНОСТИ В ВОЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Г. РАМАЗАНОВ

В этой статье, в основном излагается объективное освещение вооруженных конфликтов в СМИ. Здесь также говорится о выводах полученных от экспертов, о принципах объективности. Затрагиваются вопросы психологического воздействия войны на журналистов которые освещают вооруженные конфликты. В статье также раскрывается подход и взгляд по широкому кругу исследователей к терроризму, который угрожает всему миру и к проблеме возникающих в применении общепринятых критерий в действиях журналистов.

SUMMARY

QUESTIONS PSYCHOLOGICAL IMPACT AND PROTECTION OF OBJECTIVITY IN JOURNALISM MILITARY

G. RAMAZANOV

In this article, basically sets out objective coverage of the armed conflict in the media. Here experts describe whether objectivity principle is put into practice by the journalist sent on an official journey to the conflict region, and gained conclusions. This article covers the opinions of the researchers on problems that arise in application of this concept accepted as a criterion in general activity of the journalists. This article sets out the approach and look at a broad range of researchers to terrorism, which threatens the entire world and the problems arising in the application of performance are accepted as criteria for the actions of journalists.



HƏRBİ QULLUQÇULARIN MADDİ MƏSULİYYƏTİ

Ehtiyatda olan mayor Sevindik SƏFƏROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyanə görə maddi məsuliyyət haqqında” Əsasnamə 10 yanvar 1995-ci ildə 947 saylı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Həmin qanun Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 25 mart 2000-ci il tarixli 96 saylı əmrilə elan edilmişdir.

Həmin Əsasnamənin 2-ci maddəsinə əsasən, dövlətə vurulmuş həqiqi ziyan ödənilməlidir.

Həmin Əsasnamənin 1-ci maddəsinə əsasən, hərbi qulluqçular – Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində, Sərhəd Qoşunlarında, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış başqa qoşun birləşmələrində hərbi xidmətdə olan zabıt heyəti, gizirlər, miçmanlar, müddətdən artıq və müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları, çavuşlar, toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəli, hərbi tədris müəssisələrinin kursantları, əsgəri nizamnamələrlə, əmrlərlə və digər aktlarla nəzərdə tutulan vəzifə borclarını yerinə yetirərkən dövlətə vurduqları ziyanə görə təqsirli olduqda bu Əsasnaməyə uyğun olaraq maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Vəzifə borclarını yerinə yetirdikləri zaman vurduqları ziyanə görə bu şəxslər ümummülki qaydada maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Hərbi qulluqçunun maddi məsuliyyətə cəlb edilməsinə aşağıdakı halda yol verilir:

- həqiqi ziyan;
- hərbi qulluqçunun qanuna zidd hərəkəti (hərəkətsizliyi);
- onun hərəkəti (hərəkətsizliyi) ilə həqiqi ziyan arasında səbəbli əlaqə;
- ziyanın əmələ gəlməsində hərbi qulluqçunun təqsiri.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21.2-ci maddəsinə əsasən zərər dedikdə hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi, habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adı mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər başa düşülür.

Beləliklə, bu maddədə nəzərdə tutulmuş zərər real zərər və əldən çıxmış



HÜQUQ GÜŞƏSİ

faydadan ibarətdir. Lakin əldən çıxmış faydanın müəyyən olunması üçün yalnız dəqiq məlumatlara əsaslanmaq lazımdır. Təsdiq olunmamış hər hansı hesabatlar əldə edilə bilən faydanın müəyyənləşdirilməsi üçün əsas ola bilməz.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 175-ci maddəsinin “e” bəndinə əsasən, işəgötürənin sərəncamı ilə işçinin əməkhaqqında mühasibat tərəfindən ehtiyatsızlıqla səhvən yerinə yetirilən riyazi əməliyyatlar nəticəsində artıq verilmiş məbləğlər tutula bilər.

Həmin maddənin tələblərinə görə, işəgötürən səhv riyazi hesablamalar nəticəsində düzgün hesablanmamış pulun verildiyi gündən 1 ay müddətinə məbləğin tutulması haqqında mühasibat əməliyyatı apara bilər. Bu müddət bitdikdən sonra işçidən həmin məbləğlər tutula bilməz.

Hesabda səhvə yol verilməsi halları istisna olmaqla, işəgötürən tərəfdən işçiyə artıq verilmiş əməkhaqqı, o cümlədən müvafiq qanun və digər normativ hüquqi aktların düzgün tətbiq edilməməsi nəticəsində verilən məbləğlər işçidən tutula bilməz.

Zərər vəzifəli şəxsin hüquqazidd əməli (hərəkəti və hərəkətsizliyi) nəticəsində əmələ gəlir. Bu əməl şəxsin öz xidməti vəzifələrini tamamilə və ya ləyiqincə icra etməməsindən, yaxud düzgün olmayaraq icra etməsindən ibarətdir.

Hüquqazidd əməllə (hərəkəti və hərəkətsizliyi) həqiqi ziyan arasında səbəbli əlaqənin olması maddi məsuliyyətin yaranması üçün zəruri şərtədir. İnzibati təhqiqatın aparılmasının məqsədi də səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsindədir (əgər həmin əlaqə təftiş, yoxlama, təhqiqat və ya istintaq zamanı müəyyən edilməmişdirsə).

Hərbi qulluqçunun təqsiri nəticəsində dövlətə maddi ziyanın vurulması maddi məsuliyyətə səbəb olur. Bu zaman hüquqazidd əməlin (hərəkətin və ya hərəkətsizliyin) qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilməsi iş üzrə həlledici əhəmiyyət daşıyır. Təqsirin forması yalnız ödənilməli olan ziyanın məbləğinin müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Nəzərə alınmalıdır ki, barəsində maddi məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi həll edilən hərbi qulluqçuya təqsirsizlik prezumpsiyası tətbiq olunur və dövlətə məhz onun əməli (hərəkəti və hərəkətsizliyi) nəticəsində maddi ziyanın vurulma faktını sübut etmə vəzifəsi hərbi hissə komandanlığının üzərinə qoyulur.

“*Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyət haqqında*” Əsasnamənin 2-ci maddəsinə əsasən, hərbi qulluqçular və toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlilər komandirin (rəisin) əmrini vicdanla yerinə yetirmələri və ya konkret şəraitdə haqlı xidməti risk nəticəsində, yaxud hüquqi hərəkətlər nəticəsində dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyət daşıyırlar.



Haqlı xidməti risk dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- əgər hərəkət ictimai faydalı məqsəddən ötrü həyata keçirilirdisə (məsələn, yeni növ silahın sınağı zamanı);
- riskli hərəkətlər etmədən qarşıya qoyulan tapşırığın yerinə yetirilməsi mümkün deyildisə;
- riskə yol vermiş şəxs ziyanın qarşısını almaq üçün əlindən gələn bütün tədbirləri həyata keçirmişsə.

Qarşıya qoyulmuş əsassız tapşırığın istənilən halda yerinə yetirilməsi haqlı xidməti risk kimi qiymətləndirilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 39.3-cü maddəsinə görə, bilə-bilə insanların həyatı üçün təhlükə ilə, ekoloji və ya digər fəlakət təhlükəsi ilə müşayiət olunan risk əsaslı hesab edilmir.

Zəruri müdafiə, cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması və son zərurət vəziyyətində ziyan vurulması maddi məsuliyyətə səbəb ola bilməz (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36, 37 və 38-ci maddələri).

MADDİ MƏSULİYYƏTİN NÖVLƏRİ

“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyəti haqqında” Əsasnamədə maddi məsuliyyətin 2 növü nəzərdə tutulur: tam və məhdud.

Məhdud maddi məsuliyyət növü aşağıdakı hallarda mövcud olur:

Həmin Əsasnamənin 6-cı maddəsinə əsasən hərbi qulluqçular və toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlilər əsgəri nizamnamələrlə, əmrlərlə və digər aktlarla nəzərdə tutulmuş xidməti vəzifələrini laqəyd yerinə yetirmələri nəticəsində vurduqları ziyana görə vurulmuş ziyanın miqdarında, lakin bu əsasnamədə və Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində maddi məsuliyyətin başqa hüduqlarını nəzərdə tutan hallardan başqa digər hallarda – müddətli hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçular və kursantlar pul təminatının 2 aylıq, toplanışlara çağırılmış hərbi vəzifəlilər – gündəlik xərcin aylıq, qalan hərbi qulluqçular isə pul təminatının aylıq məbləğindən artıq olmayaraq maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Komandirlər (rəislər) hərbi əmlakın müəyyən olunmuş uçot, saxlanma, istifadə edilmə, daşınma qaydalarını düzgün olmayan sərəncamlarla pozduqda, hərbi əmlakın oğurluğunun, məhv edilməsinin, zədələnməsinin, korlanmasının qarşısının alınması, dövlətə vurulmuş zərərin təqsirli şəxslər tərəfindən ödənilməsi üçün lazımi tədbirlər görmədikdə, onlara tabe olan şəxslərin dövlətə vurduqları zərəre görə aylıq pul təminatlarından artıq olmayaraq vurulmuş zərər miqdarında maddi məsuliyyətə cəlb olunurlar (*“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyət haqqında”* Əsasnamənin 9-cu maddəsi).



HÜQUQ GÜŞƏSİ

Hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilatların komandirləri (rəisləri) fəhlə və qulluqçunu qanunsuz olaraq işdən azad etməkdə və ya başqa işə keçirməkdə təqsirli olarlarsa, məcburiyyət üzündən işburaxma və ya azmaaşlı işin yerinə yetirilməsi haqqının ödənilməsi ilə vurulan zərəri 3 aylıq pul təminatından çox olmayan məbləğdə tam ödəyirlər (*“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyanə görə maddi məsuliyyət haqqında”* Əsasnamənin 11-ci maddəsi).

Hərbi qulluqçunun və toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlilərin təqsiri ilə üçüncü şəxsə vurulmuş zərər qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilatlar tərəfindən ödənilməkdə onlar həmin zərəri bu əsasnamədə nəzərdə tutulmuş qaydada ödəməlidirlər (*“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyanə görə maddi məsuliyyət haqqında”* Əsasnamənin 12-ci maddəsi).

Tam maddi məsuliyyət haqqında müddəalar *“Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyanə görə maddi məsuliyyət haqqında”* Əsasnamənin 7-ci maddəsində nəzərdə tutulur. Belə ki, hərbi qulluqçular və toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlilər öz təqsirləri ucundan dövlətə vurduqları zərərin tam miqdarında aşağıdakı hallarda maddi məsuliyyət daşıyırlar:

1. Hərbi əmlakın qəsdən məhv edilməsi, zədələnməsi, korlanması, oğurlanması, qanunsuz sərf edilməsi və ya qəsdən edilən başqa hərəkətlərlə zərər vurulması, bu hərəkətlərin cinayət məsuliyyətinə səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq.

2. Naryad və başqa sənədlərdə faktiki görülməmiş işlərin artırılması, hesabat rəqəmlərinin təhrif edilməsi və dövlətin başqa şəkildə aldadılması.

3. Hesabatla verilmiş hərbi əmlakın əskik gəlməsi, eləcə də məhv edilməsi və ya korlanması.

4. Zərərin sərəxoş vəziyyətdə olan şəxs tərəfindən vurulması.

5. Zərərin cinayət məsuliyyətinə səbəb olan hərəkətlərlə vurulması.

Həmin Əsasnamənin 7.1-ci maddəsinə görə, hərbi qulluqçular və toplanışa çağırılan hərbi vəzifəlilər, siyahısı Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi) tərəfindən təsdiq edilmiş hərbi əmlakın ayrı-ayrı növlərinin oğurluğu, israfçılığı və ya çatışmazlığı nəticəsində dəymiş ziyanə görə bu əmlakın dəyərinin bir neçə misli həddində maddi məsuliyyət daşıyırlar. Vurulmuş ziyanə görə ödəniş həddi Azərbaycan Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin) müəyyən etdiyi qaydada təyin olunur.

Belə qayda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 1999-cu il tarixli 66 №-li qərarı ilə müəyyən edilmiş və Azərbaycan Respublikası-



nın Müdafiə nazirinin 25 mart 2000-ci il tarixli 96 №-li əmrinin 1 sayılı Əlavəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Hərbi əmlak dedikdə, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, Sərhəd Qoşunlarının, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış digər qoşun birləşmələrinin hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilatların sərəncamında olan silahların bütün növləri, döyüş texnikası və başqa texnika, döyüş sursatı, yanacaq, ərzaq, əşya, mühəndis-kimyəvi və ev əmlakı, başqa maddi və pul vəsaitləri başa düşülür (*“Hərbi qulluqçuların dövlət vurduqları ziyanına görə maddi məsuliyyəti haqqında”* Əsasnamənin 8-ci maddəsi).

MADDİ MƏSULİYYƏTƏ CƏLBOLUNMA QAYDASI

Dövlətə dəymiş zərərin miqdarı faktiki itkiyə görə uçot məlumatları əsasında pərakəndə satış qiymətləri ilə müəyyən edilir.

Topdansatış qiymətləri pərakəndə satış qiymətlərindən yuxarı olan hallarda zərər topdansatış qiymətləri ilə müəyyən edilir. Müqavilələrə uyğun olaraq alınmış hərbi əmlaka vurulmuş ziyanın miqdarı müqavilə qiymətləri ilə müəyyən edilir.

Ödənilməli olan zərərin miqdarı müəyyən olunmuş normalara görə hərbi əmlakın köhnəlməsi nəzərə alınmaqla hesablanır.

Tamah məqsədilə törədilmiş cinayətlə vurulan zərər istisna olmaqla, zərərin vurulduğu şərait, təqsirkar şəxsin təqsirinin dərəcəsi və maddi vəziyyəti nəzərə alınmaqla müstəsna hallarda yuxarı komandirin icazəsi ilə hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilatların komandiri tərəfindən, müvafiq hallarda isə məhkəmə tərəfindən zərərin ödənilməsi üçün tutulan məbləğ azaldıla bilər.

Zərər aşkar edildikdə hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilatların komandirləri zərərin başvermə səbəblərinin, onun miqdarının və təqsirli şəxslərin müəyyən edilməsi üçün dərhal inzibati təhqiqat təyin edirlər. Təhqiqat 1 ay müddətində başa çatmalıdır. Lazımi hallarda yuxarı komandir bu müddəti 1 aydan artıq olmayaraq uzada bilər.

Zərərin başvermə səbəbləri, miqdarı və təqsirli şəxslər təftiş, yoxlama, təhqiqat, istintaq və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edildikdə inzibati təhqiqat aparılmaya bilər.

Təhqiqat zamanı cinayət əlamətləri aşkar edilərsə, hərbi hissənin, müəssisənin, hərbi məktəb və təşkilatın komandiri cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tədbirləri görməlidir.

Zərər, onun miqdarı və təqsirli şəxslər müəyyən edildikdə hərbi hissənin, müəssisənin, hərbi məktəb və təşkilatın komandiri, zəruri hallarda isə yuxarı komandir inzibati təhqiqatın qurtardığı gündən və ya bu Əsasnamənin 14-cü



HÜQUQ GÜŞƏSİ

maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilmiş materialların daxil olmasından 1 ay müddətində təqsirli hərbi qulluqçudan və ya toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlidən müvafiq məbləğin tutulması haqqında əmr verir.

Zərərin bir neçə şəxs tərəfindən vurulduğu hallarda hər bir şəxsin vurduğu zərər, konkret şərait və təqsirinin dərəcəsiindən asılı olaraq ondan tutulacaq məbləğin dəqiq miqdarı əmrdə göstərilir.

Zərərin tutulması haqqındakı əmr təqsirli şəxsə imza ilə elan edilir. Əmrdən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Nizamnamələrində müəyyən edilmiş qaydada yuxarı komandirə şikayət verilə bilər. Yuxarı komandir vurulmuş zərəre görə məsuliyyətin və tutulacaq məbləğin miqdarının düzgün təyin edilib-edilmədiyini yoxlayır. Əmrdən şikayət verilərkən pul tutulma dayandırılmaz. Əmr ləğv olunduqda tutulmuş məbləğ qaytarılır.

Əmrə görə zərərin ödənilməsi üçün hər ay tutulan məbləğ aylıq pul təminatının 20%, hərbi əmlakın israfı və oğurlanması ilə vurulmuş zərərin ödənilməsi hallarında isə 50% miqdarında tutulur.

Əgər pul təminatından qanunla nəzərdə tutulmuş başqa məqsədlər üçün də pul tutularsa, tutulan pulun ümumi miqdarı aylıq pul təminatının 50%-dən artıq olmamalıdır. Bu hallarda pul təminatının qaydası və növbəsi mülki prosesual qanunvericiliyə görə müəyyən edilir.

Əgər maddi məsuliyyətə cəlb olunmuş hərbi qulluqçu və ya toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəli dövlətə vurduğu zərəri ehtiyata və ya istefaya buraxıldığı və ya toplanışın qurtardığı gündə ödəməyibsə, onun borcu yaşadığı yerin məhkəmə icraçısı tərəfindən mübahisəsiz qaydada, buraxılmış hərbi qulluqçunun və ya toplanışa çağırılmış hərbi vəzifəlinin yaşayış (iş) yerinə hərbi hissə, müəssisə, hərbi məktəb, idarə və təşkilat komandirinin göndərdiyi notariat işlərini yerinə yetirən orqanların icra qeydi əsasında tutulur.

Təqsirli şəxsdən tutulması mümkün olan məbləğdən artıq zərərin miqdarı komandirin qərarı ilə ona verilmiş hüquqlar həddində dövlət hesabına keçirilir.

Hərbi qulluqçuların maddi məsuliyyətə cəlb olunması qaydası, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin 25 mart 2000-ci il tarixli 96 №-li əmri ilə təsdiq edilmiş “Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları maddi ziyanı ödəmək qaydaları haqqında” Təlimatda müəyyən edilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Zabitin hüquq kitabı. Bakı-2006
2. Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyət haqqında” Əsasnamə (10 yanvar 1995-ci ildə 947 sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir).
3. Müdafiə nazirinin 25 mart 2000-ci il tarixli 96 sayılı əmri.



LƏNKƏRAN QARNİZONU ZABİTLƏR EVİ

Mədəni-asudə iş – şəxsi heyətin istirahətinin və tərbiyəsinin mədəniyyət vasitələri ilə təşkil olunması üçün hissələrin bütün növ döyüş fəaliyyətində həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Mədəni-asudə işin təşkili şəxsi heyətin əhvali-ruhiyyəsinin və mədəni ehtiyaclarının hərtərəfli öyrənilməsindən, səyyar və stasionar mədəniyyət müəssisələrinin döyüşün mənəvi-psixoloji təminat qərarına uyğun hazırlanması, yerləşdirilməsi və istifadə olunması, aparılan mədəni-asudə işin qüvvə və vasitələrinin, forma və üsullarının səmərəli bölüşdürülməsi üçün tədbirlərin keçirilməsindən, dövlət və ictimai mədəniyyət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət və döyüş əməliyyatları tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi məqsədilə birgə mədəni-istirahət proqramlarının həyata keçirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 07 aprel 2014-cü il qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin mənəvi-psixoloji təminatının təşkili və aparılması haqqında Təlimat”da mədəni-asudə işin qüvvə və vasitələri kimi “stasionar və səyyar mədəni-asudə müəssisələrinə” aid edilən klubların, hərbi tarixi muzeylərinin, yaradıcılıq təşkilatlarının və s. üzərinə böyük vəzifələr düşür.





MƏDƏNİ-ASUDƏ İŞ



Sözügedən digər mədəni-asudə müəssisələri kimi Müdafiə Nazirliyinin zabitlər evlərinin məqsədi də şəxsi heyətdə yüksək mənəvi döyüş keyfiyyətlərinin formalaşması, onların mənəvi-emosional vəziyyətinin lazımı səviyyədə saxlanması, şəxsi heyətin döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi işinə töhfə verməkdir.

Lənkəran Qarnizonu Zabitlər Evi Böyük Vətən müharibəsindən sonra, daha dəqiqi 1955-ci ildə *general-mayor Akim Abbasovun* Lənkəranda diviziya komandiri olduğu müddətdə yaradılıb. Bu Zabitlər Evi yarandığı gündən hərbi-ideoloji işlərin, mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirildiyi bir məkan olub. Burada vaxtaşırı qarnizonun şəxsi heyəti ilə görüşlər təşkil olunub, tarixi-əlamətdar günlər münasibətilə konsertlər verilib.

Buraya gəlişim 31 mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Gününə təsadüf etdiyi üçün *polkovnik-leytenant Etibar Əliyev* və *Azərbaycanın xalq artisti Qabil Quliyevlə* birgə faciə ilə əlaqədar tədbirlər planını müzakirə edərək tariximizlə bu günümüzdə körpü salan bəzi hadisələr haqqında danışırıq. Söhbət əsnasında aydın oldu ki, hərbi tariximizlə, Azərbaycanın görkəmli sərkərdələri ilə bağlı burada keçirilən tədbirlər daim maraqla qarşılanır. *İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, general-mayor Həzi Aslanovun* barəsində səhnələşdirilmiş hər tamaşa, hər bir xatirə gecəsi böyük rəğbət hissi doğurur. Beləcə, burada onun keçdiyi döyüş yolu dəfələrlə müxtəlif kompozisiyalı tədbirlər vasitəsi ilə əsgər və zabidlərə örnək kimi təbliğ olunur.



– Hər dəfə ona həsr olunmuş tədbir, generalın abidəsi önünə gül dəstəsi qoymaqla başlayır və ev-muzeyində ədəbi-bədii hissə ilə başa çatır. Maraqla qarşılanan tədbirdə *Həzi Aslanovun* yaxın qohumları, hərbcilər və məktəblilər də həvəslə iştirak edirlər. Bununla yanaşı, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda döyüşlərdə şəhid olan əsgər və zabitlərimizin, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının həyat tarixçələri, keçdikləri döyüş yolu haqqında geniş məlumatların şəxsi heyətə çatdırılması da daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələdir. Bu münasibətlə keçirilən tədbirlər yeniyetmələrdə, yuxarı sinif şagirdlərində və tənərvərlik ruhunun gücləndirilməsinə böyük töhfə verir. Zabitlər Evinin əməkdaşları hərbi hospitallarda müalicə olunan əsgər və zabitlərimizə də baş çəkir, müxtəlif proqramlarla onların qarşısında çıxışlar edir, – deyə Qabil müəllim bildirdi.

Zabitlər Evinin rəisi polkovnik-leytenant Etibar Əliyev keçirilən tədbirlərin tarixiliyindən bəhs edərək söylədi ki, vaxtilə burada çox məşhur sənətkarlar – *SSRİ-nin xalq artistləri Rəşid Behbudov, Zeynəb Xanlarova, Polad Bülbüloğlu, Alla Puqaçova* və başqaları çıxış etmişlər. Görkəmli alimlər, şair və yazıçılar da şəxsi heyətin qonağı olur. Məsələn, belə bir faktı deyim. Ötən il *Ali Baş Komandan İlham Əliyevin* məlum sərəncamına əsasən, böyük sərkərdələr – *Əlağa Şıxlinski* və *Səməd bəy Mehmandarovun* yubileyi ilə bağlı geniş tədbirlər planı hazırlayıb müxtəlif hərbi hissə və bölmələrdə onu həyata keçirdik. Müəssisəmiz ölkəmiz, xalqımız üçün əlamətdar olan əksər hadisələrlə bağlı burada vaxtaşırı mədəni tədbirlər təşkil edir. Sənətin, musiqinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək millətin taleyində iz qoymuş taleyüklü məsələlər ayrı-ayrı prizmalardan işıqlandırılaraq baxışlarda əsl mənasını qazanır. Tədbirdə Qarnizonun şəxsi heyəti ilə birlikdə ehtiyatda olan zabitlər və tarixçi alimlər, tələbələr, gənc və yaşlı nəslin nümayəndələri iştirak edirlər. Lentə alınıb Zabitlər Evinin arxivində saxlanan belə tədbirlərin sayı onlardır.

Zabitlər Evinin əməkdaşlarının yorulmadan həyata keçirdiyi tədbirlər, gördüyü işlər haqqında yazılı faktlar oxunduqca, videogörüntülər seyr edildikcə adamda o təəssürat yaranırdı ki, illərin zəhməti hədəf getməyib. Biz təkcə son dövrlərdə keçirilən saysız-hesabsız tədbirlərin siyahısını təqdim edə bilərik. Lakin buradakı mövzu rəngarəngliyi, sənət ifadəliliyi, tarixilik və aktualıq tam qabarıq görünməyəcək, bizim seyr etdiklərimizlə, oxuyub tanış olduğlarımızla müqayisədə bu siyahı sönük görünəcək. Bir sözlə kollektivin gördüyü işlər həqiqətən ürəkaçandır.

Firuz NURİYEV
“HƏRBİ BİLİK”



MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvəliki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilədiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2016
Çapa imzalanmışdır: 20.04.2016
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108 1/16
İndeksi: 0317
Tirajı: 4372
Sifariş: 248

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: Səfər MAHMUDZADƏ
Korrektorlar: Gülzar SƏFƏROVA, Nəzrin ƏSƏDZADƏ

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR



“DƏNİZGÖZÜ –YUNUS” SENSORLU OPTİK SİSTEM

“Dənizgözü-Yunus” suüstü sensorlu elektrooptik sistem havanın necə olmasından asılı olmayaraq, gecə və gündüz nəzarət imkanı yaradan, daşınabilən, həmçinin bərkidilməklə 360° müşahidəyə şərait yaradan yeni nəsil cihazdır. Hərbi dəniz qüvvələri üçün icad edilmiş və onlara uzaq məsafədən axtarma, təhlil, tanıma imkanları verən “Dənizgözü-Yunus” yüksək keyfiyyətli termal kamera, gündüz və zəif işıqda effektiv nəticə verən kamera, gözə zərərsiz lazer məsafəölçəni ilə təchiz edilmişdir. Hər cür havada davamlı görüntünü təmin edən və yüksək həssaslıqla çalışan sistem qabaqcıl texnologiyalar sayəsində, xüsusilə sahil mühafizəsinin həyata keçirilməsində və yerləşmə yeri təhlükəsizliyinin təminində əvəzsizdir. Hədəfin avtomatik təyini və təqibi, istifadəyə uyğun əvvəlcədən və sonradan görüntü bucağını müəyyənləşdirmə, görüntünü 2 dəfə elektron böyütmə və avtomatik optimallaşdırma, təsviri dondurma onun üstünlüklərindəndir. İnfraqırmızı 8-12 μm aralığında çalışan zəif işıq kamerasının varlığı, parlaqlıq yarada və rəng seçimi edə bilməsi, avtomatik, olduqca dəqiq olmaqla hədəfə qədər məsafəni təyinetmə, özünü tənzimləyəbilmə və testetmə, habelə uzaqdan idarəetmə və nəzarət imkanı cihaza rəqibləri arasında birincilik qazandırır. “Dənizgözü-Yunus” sensorlu optik sistemin əsas hissələrinin texniki xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- **termal kameranın xüsusiyyətləri:** geniş çərçivədə görüntü bucağı: $9.0^\circ \times 6.75^\circ$; məhdud çərçivədə görüntü bucağı: $3.0^\circ \times 2.25^\circ$; optik böyütmə: 3 dəfə; infraqırmızı sensor: 288 X 4; infraqırmızı diapazon: 8-12 μm aralığı. - **gündüz kamerasının xüsusiyyətləri:** geniş çərçivədə baxış bucağı: $15.2^\circ \times 11.4^\circ$; məhdud çərçivədə baxış bucağı: $0.75^\circ \times 0.57^\circ$; optik miqyas: ən dar bucaqla - ən geniş bucaq arasında olmaqla davamlı; iş diapazonu: görünən işıq (0.4 μm - 0.7 μm). - **zəif işıq kamerasının xüsusiyyətləri:** geniş çərçivədə baxış bucağı: $15.2^\circ \times 11.4^\circ$; məhdud çərçivədə baxış bucağı: $0.75^\circ \times 0.57^\circ$; optik miqyas: ən dar bucaqla - ən geniş bucaq arasında olmaqla davamlı; iş diapazonu: yaxın infraqırmızı (0.7 μm - 0.9 μm). - **lazer məsafəölçənin xüsusiyyətləri:** məsafə: 150 m-20,000 \pm 5 m; dəqiqə ərzində yoxlama sayı: 10 ppm; lazer sinfi: 3a, gözə zərərsiz. - **sistem xüsusiyyətləri:** video çıxışı: PAL; uzaqdan nəzarət; xəbərtutma: fiberoptik, RS. - Parametrləri öncədən bildirilmədən dəyişdirilə bilər. Bütün göstəricilərin dəyişmə nisbəti \pm 10% -dir.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR



«MOBİL GÖZ» TERMAL KAMERA SİSTEMİ

“Mobil göz” əldə daşıma bilən termal kamera sistemi yığcam və ergonomik olmaqla yüksək imkanlara malikdir. “Aselsan” şirkəti tərəfindən sərhəd təhlükəsizliyi ehtiyacları nəzərə alınaraq xüsusi hazırlanan bu sistem həm gündüz, həm də gecə istifadə üçün əlverişlidir. Orta dalğalı infraqırmızı tezliklə çalışan termal göstərmə bölməsi, gündüz göstərmə bölməsi, lazer məsafəölçən, rəqəmsal kompas, GPS, operator və komanda bölməsi, uzaqdan idarəolunan istiqamətləndirmə bölməsi, avtomatik görüntünü emal etmə və yaxşılaşdırma, asanlıqla dəyişdirilə bilən batareya, işıq sızdırmayan linza rezini, qabaqcıl OLED ekranı cihazın sadalanan məziyyətlərindəndir. Normal işləmə temperaturu -30°C ilə $+55^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişən sistemin saxlanma temperaturu -40°C ilə $+65^{\circ}\text{C}$ aralığındadır. Çəkisi 2,7 kq olan (batareya daxil) cihazın tam doldurulmadan sonra istifadə müddəti 4,5 saat təşkil edir. Standart aksesuarlar dəstinə əllə tənzimlənən üçayaq, xarici bağlantı üçün videokabel, enerji yüklənən batareyalar, linza qoruyucu qapaq, daşıma çantası daxildir. Bundan əlavə termal kamerada istifadə üçün nəzərdə tutulan dəbilqəyə quraşdırılabilən ekran, motorlu istiqamətləndirmə və operatorun nəzarət bloku, həmçinin görüntünü 1,5 dəfə böyüdən obyektiv mövcuddur. Ölçüləri 205 mm x 250 mm x 100 mm olan cihazın görüntü bucağı geniş çərçivədə $16^{\circ}\times 13,5^{\circ}$, orta çərçivədə $6^{\circ}\times 4,8^{\circ}$, məhdud çərçivədə $2^{\circ}\times 1,6^{\circ}$ təşkil edir. Termal kameranın sensoru 640×512 orta dalğada ($3-5\ \mu\text{m}$) çalışır və soyuma müddəti 7 dəqiqə təşkil edir.

Parametrləri öncədən bildirmədən dəyişdirilə bilər. Bütün göstəricilərin dəyişmə nisbəti $\pm 10\%$ -dir.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ



Eldar Əsgər oğlu AĞAYEV

29.09.1955-17.05.2013

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Ağayev Eldar Əsgər oğlu 1955-ci il sentyabrın 29-da Tbilisi şəhərində hərbi ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, 6 yaş olanda atasının hərbi xidmətinin başa çatmasına görə ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşdür. Burada 20 sayılı orta məktəbə getmiş, sonra təhsilini 134 sayılı məktəbdə davam etdirmişdir. 1972-ci ildə Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbinə daxil olan Eldar motoatıcı ixtisasına yiyələnərək Kalininqrad vilayətinin Qusev şəhərində hərbi xidmətə başlamışdır. Sonrakı xidmətini Kamçatka yarımadasında, Amur vilayətində davam etdirmişdir. 1984-1986-cı illərdə Sovet qoşunları tərkibində Əfqanıstanda motoatıcı taborun kəşfiyyat rəisi, sonra isə alayın kəşfiyyat bölüyünün komandiri olmuşdur. E.Ağayev Əfqanıstanda xidmətini başa vurduqdan sonra Kalininqrad şəhərinə göndərilmiş, 1989-cu ilə qədər burada motoatıcı alayın kəşfiyyat rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Bu müddətdə təhsilini də davam etdirmiş, Solneçnoqorsk şəhərində Ali Zabitlər Kursunu bitirərək, xidmətini Almaniyada yerləşən kontingentdə davam etdirmişdir. Əvvəlcə 70-ci tank alayının kəşfiyyat rəisi, sonra isə Drezden 9-cu Əlahiddə Qvardiya kəşfiyyat taborunun komandiri təyin edilmişdir. Nümunəvi xidmətinə görə "Qırmızı Ulduz" ordeni və "İgidliyə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur. O, erməni quldurlarının torpaqlarımıza təcavüzü ilə əlaqədar 1992-ci ildə komandanlığa raport yazaraq Azərbaycana qayıtmışdır. Milli ordunun tərkibində özünün yaratdığı rey-d dəstəsinin komandiri kimi fəaliyyətə başlamış, bir müddətdən sonra isə 776-cı kəşfiyyat taborunu yaradaraq onun komandiri olmuşdur. Qarabağ döyüşlərində xüsusi rəşadətində görə Eldar Ağayev "Azərbaycan Bayrağı" ordeninə layiq görülmüşdür. Komandirlik etdiyi tabor dəfələrlə gərgin döyüşlər aparmış, onlarla erməni quldurunu məhv etmişdir. Onun taboru 1995-ci ilin mart ayında dövlət çevrilişinə cəhdin qarşısının alınmasında da iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 1995-ci il tarixli 307 sayılı fərmanı ilə Ağayev Eldar Əsgər oğluna "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" fəxri adı verilmişdir.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 440-99-71



ZƏRBƏ HELİKOPTERİ – “Mİ-28N”

Pilotlar üçün xüsusi qoruma, qaranlıqda və hətta pis hava şəraitində düşməni 35 km-dən təyin etmə sistemlərinə malik “Mi-28N” – döyüş helikopteri, “gecə ovçusu”dur. “Mi-28N”-in sadə helikopterdən fərqi, pilota gecə döyüşlərində üstünlük qazandırmasıdır. Helikopter həm pilot, həm də operator üçün istilik göstəriciləri quraşdırılmış gecəgörmə eynəkləri ilə təchiz edilmişdir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, bu hava döyüş maşını olduqca mühüm texnikaya malikdir: hərəkətli top qurğusu sözün əsl mənasında 10 atışa düşmənin zirehli transportyorunu parça-parça etməyə qadirdir; “İqla” raket kompleksi düşmənin helikopter və PUA-sının məhv edilməsi üçün təyin olunmuşdur; TƏR “Ataka”nın qarşısında isə heç bir düşmən tankı tab gətirə bilməz. Helikopter xüsusi yaşam sistemi ilə təchiz edilmişdir. O, ekipajı maksimum qoruyacaq formada layihələndirilmişdir. Belə ki, tam zirehli kabinə hətta 12,7 mm-lik güllələrə tuş gəldiyi halda ekipaj üzvlərinə dəyə biləcək hər hansı xətərin qabağını alır. Ekipaj xüsusi qaydada yerləşdirilmişdir. Yəni pilotun yeri atıcıdan yuxarı keçirilmişdir ki, bu da maşını daha yastı formada hazırlamağa imkan yaratmışdır. Uçan tank adı verilmiş “Mi-28N” helikopteri düşmənin tank və digər zirehli texnikasını, həmçinin az sürətli hava hədəflərini, canlı qüvvəsini axtarmaq və məhv etmək üçün təyin edilmişdir. Bu tapşırıqları icra etmək üçün helikopterdə sadalanan silahlardan istifadə edilir: döyüş dəsti 250 ədəd mərmidən ibarət 30 mm çaplı “2A42” topu, “28N” çıxarılmayan hərəkətli top qurğusu; hər bir konteynerində (universal top konteynerləri UTK-23-250) 250 ədəd mərmidən ibarət döyüş dəsti olan 23 mm-lik “QŞ-23L” topu; idarə edilən “9M120”, “9M120F”, “9A-2200” raketləri ilə (16 ədədə qədər) “9-A2313”, “Ataka-V” tank əleyhinə raket kompleksi; özüyönələn istilik başlıqlı idarəedilən “İqla” raketləri (8 ədədə qədər); “B8V20-A” bloklarında 80 mm çaplı “C-8” tipli idarəedilməyən raketlər (4 bloka qədər); “B13L1” bloklarında 122 mm çaplı “C-13” tipli idarəedilməyən raketlər (4 bloka qədər); kiçik ölçülü yüklər üçün nəzərdə tutulmuş konteyner “KÖYNTK-2” (4 bloka qədər). Helikopter gündüz-gecə, adi və mürəkkəb hava şərtlərində ən alçaq səviyyədə ərazi relyefi və maneələri avtomatik olaraq keçmək üçün uçuş naviqasiyasının həlli və silah tətbiqi ilə bağlı pilotun qərarlarını təmin edən bort radioelektron və cihaz avadanlıqları kompleksi ilə təchiz olunmuşdur.